

ΑΝΩΤΑΤΗ ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ATHENS SCHOOL OF FINE ARTS
SCHOOL OF FINE ARTS
DEPARTMENT OF ART THEORY AND HISTORY

Πτυχιακή Εργασία
Graduate Thesis

**Ο κώδικας Ebnerianus στην Οξφόρδη: η ταυτότητα και οι
χρήσεις μίας εικονογραφημένης Καινής Διαθήκης. Από την
Κωνσταντινούπολη των Κομνηνών στη Γεωργία του
Ύστερου Μεσαίωνα**

The Ebnerianus Codex in Oxford: the identity and uses of an
illustrated New Testament. From Komnenian Constantinople to
Late Medieval Georgia

Θωμαή Νιούκα/Thomae Niouka
A.M./ R.N.: 3842021128

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια/Supervisor Professor
Καλλιρρόη Λινάρδου/ Kallirroë Linardou

Στυλίδα, Οκτώβριος 2025
Stylida, October 2025

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

1. Καλλιρρόη Λινάρδου

2. Ελεονώρα Βρατσκίδου

3. Μαρία Βάρα

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Δηλώνω ότι είμαι η αποκλειστική δημιουργός της πρωτότυπης εργασίας, νόμιμη κάτοχος των πνευματικών δικαιωμάτων της και ότι έχω το δικαίωμα, να παραχωρήσω τα δικαιώματα που αναφέρονται στην παρούσα άδεια. Βεβαιώνω, ότι το σύνολο του τεκμηρίου που καταθέτω αποτελεί γνήσιο έργο παραχθέν από εμένα και δεν παραβιάζει τα δικαιώματα άλλου δημιουργού με οποιονδήποτε τρόπο. Το τεκμήριο/α που καταθέτω είναι το τελικό εγκεκριμένο έργο από την εξεταστική επιτροπή, δεν προκύπτει από λογοκλοπή ή νοθευμένη έρευνα, δεν προσβάλει πνευματικά δικαιώματα άλλων δημιουργών και δεν παραβιάζει προσωπικά δεδομένα.

Ως κάτοχος των πνευματικών δικαιωμάτων της εργασίας αυτής, παραχωρώ στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών το μη-αποκλειστικό δικαίωμα δημοσίευσης και διάθεσης της ψηφιακής μορφής της εργασίας μου, εντός και εκτός του δικτύου, μέσω του Ιδρυματικού Αποθετηρίου «Art-IA», με την προϋπόθεση ότι διατίθεται με μία από τις άδειες που έχω επιλέξει κατά την αυτό-απόθεση. Η εν λόγω παραχώρηση δεν συγκρούεται με δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας τρίτων ή με παραχωρηθέντα ήδη από εμένα σε τρίτους σχετικά δικαιώματά μου. Η βιβλιοθήκη δεν ασκεί κανένος είδους επιμέλεια στο περιεχόμενο της εργασίας μου και αναλαμβάνω πλήρως την ευθύνη του περιεχομένου της. Η έγκριση της παρούσας εργασίας δεν υποδηλώνει απαραίτητως την αποδοχή των απόψεων της συγγραφέως από την Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών.

Ευχαριστίες - Αφιερώσεις

Στους γονείς μου που με δίδαξαν αγάπη..

Η παρούσα πτυχιακή εργασία αποτελεί το επιστέγασμα του ακαδημαϊκού κύκλου σπουδών στο τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών. Θα ήθελα να εκφράσω τις θερμότερες ευχαριστίες στην επιβλέπουσα, Λινάρδου Καλλιρρόη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του τμήματος, για την πολύτιμη αρωγή, την συμβουλευτική καθοδήγηση και την αδιάκοπη υποστήριξή της καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας και της εκπόνησης της πτυχιακής εργασίας. Επίσης, ευχαριστώ τις/τους αξιότιμες/ους καθηγήτριες/ές των επιμέρους μαθημάτων για τον πλούτο των γνώσεων που μας προσέφεραν σε ένα ευρύ φάσμα επιστημονικών αντικειμένων. Παράλληλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την μητέρα μου Αθανασία, τον αδερφό μου Ευάγγελο, την κόρη μου Εβελίνα και τον σύζυγό μου Βασίλη για την αμέριστη στήριξή τους και την αγάπη με την οποία περιέβαλαν προσπάθειες, αγωνίες και επιτυχίες τεσσάρων ετών καθώς επίσης τις συνοδοιπόρους και συμπαραστάτριες Λίλιαν Παπουτσή και Μαρία Μαντέ για την ξεχωριστή συμβολή τους στην ολοκλήρωση τούτης της διαδρομής.

03 Οκτωβρίου 2025

Νιούκα Δ. Θωμαή

Περίληψη

Στην κεντρική Βιβλιοθήκη Bodleian του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης φυλάσσεται το εικονογραφημένο χειρόγραφο με αρίθμηση MS Auct. T. inf. 1. 10, γνωστό και ως *Κώδικας Ebnerianus*, ένα από τα σημαντικότερα σωζόμενα αντίγραφα Καινής Διαθήκης που χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 12^{ου} αιώνα και διακρίνεται από την πολυτέλεια των υλικών και την πρωτοτυπία της εικονογράφησης. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναδείξει όψεις του συγκεκριμένου βιβλίου που το καθιστούν μοναδικό και εξέχον παράδειγμα παραγωγής χειρόγραφων στην Μέση Βυζαντινή περίοδο. Έτσι, θα παρουσιαστούν ο σχεδιασμός και η οργάνωση των κειμένων, τα υλικά και το περιεχόμενο της εικονογράφησης, ενώ θα αναφερθεί η ιστορική του «διαδρομή» ως τη Γεωργία του ύστερου Μεσαίωνα. Ακόμη, η αναλυτική περιγραφή των ολοσέλιδων μικρογραφιών και του κοσμήματος επιδιώκει να φωτίσει την καλλιτεχνική του αξία καθώς επίσης γνωρίσματα που εντάσσουν τον κώδικα στην ευρύτερη ομάδα ενός εικαζόμενου κωνσταντινοπολίτικου εργαστηρίου του πρώτου μισού του 12^{ου} αιώνα. Τέλος, θα διερευνηθούν οι επιδράσεις που άσκησε ο κώδικας στην εικονογράφηση βιβλίων στη Γεωργία έως τα τέλη του 14^{ου} αιώνα.

Λέξεις/φράσεις κλειδιά: Βυζαντινή Αυτοκρατορία, scriptorium, καλλιγράφος, μικρογράφος, εικονογραφημένο χειρόγραφο, κώδικας Ebnerianus, Καινή Διαθήκη, Δυναστεία των Κομνηνών, «ομάδα του Κοκκινοβάφου», «Μαΐστορας του Κοκκινοβάφου», Κωνσταντινούπολη, Γεωργία

Abstract

The Bodleian Library of the University of Oxford houses the illustrated manuscript *MS Auct. T. inf. 1. 10*, also known as the Codex Ebnerianus, one of the finest and most rare surviving copies of the New Testament, dating from the second quarter of the 12th century and distinguished by the luxury of the materials and the originality of the illustrations. The purpose of this paper is to highlight aspects of this manuscript because of which it stands out as a unique and outstanding example of manuscript production in the Middle Byzantine period. Thus, the design and organization of the texts, the materials and the content of the illustrations will be presented, while its historical "journey" to Georgia of the late Middle Ages will be mentioned. Furthermore, the detailed description of the full-page miniatures and the decoration seeks to shed light on its artistic value as well as features that place the codex within the broader group of a presumed Constantinopolitan workshop of the first half of the 12th century. Finally, the influences that the codex exerted on book illustration in Georgia until the end of the 14th century will be explored.

Keywords: Byzantine Empire, scriptorium, calligrapher, miniaturist, illuminated manuscript, Codex Ebnerianus, New Testament, Komnenian era, "Kokkinobaphos group", "Kokkinobaphos Master", Constantinople, Georgia

Πίνακας Περιεχομένων

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ – ΑΦΙΕΡΩΣΕΙΣ	σ. 3
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	σ. 4
ABSTRACT.....	σ. 5
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	σ. 6
 Εισαγωγή	 σ. 7
 A. Ιχνηλάτηση της διαδρομής μίας Καινής Διαθήκης από την βυζαντινή πρωτεύουσα στην Οξφόρδη μέσα από εκδόσεις ευρετηρίασης	 σ. 10
B. Περιγραφή του Κώδικα Ebnerianus	σ. 17
Γ. Ο γραπτός διάκοσμος του χειρογράφου	σ. 26
Δ. Κοσμική παρουσία & βιβλικές μορφές: Η λειτουργία της εικόνας.....	σ. 38
Ε. Βιβλιογραφικά εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης τον 12^ο αιώνα: ο «Μαΐστορας του Κοκκινοβάφου» και η ακτινοβολία του	σ. 46
Στ. Ο κώδικας Ebnerianus και η τέχνη του γεωργιανού εικονογραφημένου βιβλίου	σ. 55
Συμπεράσματα	σ. 66
 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	 σ. 70
ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ	σ. 76
ΠΡΟΣΘΕΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σ. 78

Εισαγωγή

Ο επονομαζόμενος κώδικας Ebnerianus φυλάσσεται σήμερα στη Βιβλιοθήκη Bodleian του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, με αριθμό ευρετηρίασης *MS Auct. T. inf. 1. 10* και αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα μεσαιωνικά εικονογραφημένα χειρόγραφα της συλλογής. Πρόκειται για ένα ελληνικό αντίγραφο της Καινής Διαθήκης, το οποίο χρονολογείται στο β' τέταρτο του 12^{ου} αιώνα και σώζεται σχεδόν ακέραιο σε αρίστη κατάσταση. Η δημιουργία του εν λόγω χειρογράφου συνδέεται με την άνθηση του εικονογραφημένου βιβλίου στην Κωνσταντινούπολη την εποχή των Κομνηνών.

Στην σημερινή του μορφή, απαρτίζεται από δύο αντιγραφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν με διαφορά περίπου δύο αιώνων. Στο αυθεντικό κείμενο, που αποτελεί και το κυρίως σώμα του κώδικα, εμπεριέχονται όλα σχεδόν τα Βιβλία της Καινής Διαθήκης και λειτουργικά μέρη, συνδεδεμένα με το ορθόδοξο εκκλησιαστικό τυπικό. Η δεύτερη αντιγραφή αφορά υπομνηματισμούς και ορισμένες προσθήκες λειτουργικών μερών και εδαφίων και διεκπεραιώθηκε το 1391 σε αντιγραφικό εργαστήριο στην Κωνσταντινούπολη, από ονομαστό γραφέα της εποχής.

Ο κώδικας Ebnerianus ξεχωρίζει για την μεγαλοπρέπεια και την πολυτέλεια των υλικών, την άφθονη χρήση χρυσού και το εκλεπτυσμένο γούστο, που καθιστούν το αντικείμενο πραγματικό κομψοτέχνημα της μεσαιωνικής εποχής. Επιπρόσθετα, στον πλούσιο γραπτό διάκοσμο εντοπίζεται μία σειρά από καινοτομίες ως προς την έκταση, τη διάταξη, το θέμα και το περιεχόμενο των μικρογραφιών. Τα στοιχεία αυτά καθιστούν το συγκεκριμένο χειρόγραφο σπάνιο δείγμα της κατηγορίας του ενώ αποτελούν αντικείμενο έρευνας και μελέτης μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Οι πληροφορίες για τις ακριβείς συνθήκες παραγωγής του αυθεντικού κειμένου είναι εξαιρετικά ελλιπείς. Ωστόσο, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του υποδεικνύουν την προέλευσή του από scriptorium της βυζαντινής πρωτεύουσας, άμεσα συνδεδεμένο με αναθέσεις από τον αυτοκρατορικό οίκο των Κομνηνών.

Σύμφωνα με τα υφολογικά γνωρίσματα της εικονογράφησης ο κώδικας Ebnerianus εντάσσεται σε μία ιδιαίτερη ομάδα εικονογραφημένων χειρογράφων θρησκευτικού περιεχομένου, γνωστή με την συμβατική ονομασία «ομάδα του Κοκκινοβάφου». Το προσωπικό εικαστικό λεξιλόγιο του κορυφαίου μικρογράφου της ομάδας, ο οποίος καλείται κατ' αντιστοιχία «Μαΐστορας του Κοκκινοβάφου», άσκησε τεράστια επίδραση στον τομέα παραγωγής πολυτελών βιβλίων της εποχής του ενώ η ακτινοβολία του υπερέβη τα γεωγραφικά και χρονικά όρια του 12^{ου} αιώνα.

Μεταξύ των ερωτημάτων που θέτουν οι μελετητές είναι η σύνδεση ανάμεσα στην εικόνα και το κείμενο που κατά περίπτωση συνοδεύει. Από τα ευρήματα προκύπτει μία πολύπλοκη εικονογραφική διακειμενικότητα καθώς, εκτός από τα κείμενα της Καινής διαθήκης, η εικονογράφηση παραπέμπει ταυτόχρονα σε κείμενα βιογραφικού περιεχομένου και το εκκλησιαστικό λειτουργικό τυπικό. Επίσης, εξετάζεται η λειτουργία της εικόνας ως φορέας μηνυμάτων ενός προσωπικού αξιακού συστήματος ενσωματωμένου στο βιβλίο λειτουργικής χρήσης.

Η διαδρομή του κώδικα Ebnerianus μέσα στον χρόνο δεν είναι απόλυτα γνωστή. Το χειρόγραφο εμφανίζεται στις αρχές του 18^{ου} αιώνα στην Νυρεμβέργη, στην ιδιωτική Bibliotheca Ebneriana του Γερμανού λόγιου von Ebner, πριν περιέλθει στην κατοχή της Βιβλιοθήκης Bodleian της Οξφόρδης, την δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Κατά συνέπεια μεσολαβεί ένα μεγάλο χρονικό κενό έξι περίπου αιώνων που συνιστά ένα επιπλέον ερευνητικό ζήτημα με σημαντικό αριθμό υπο-ερωτημάτων που στοχεύουν στην διακρίβωση της ιστορικής ταυτότητας του αντικείμενου.

Ενδιαφέρουσα πτυχή του χειρογράφου αποτελεί, επίσης, η ύπαρξη ενός συστήματος γεωργιανών υπογραφών στις σελίδες του και οι ομοιότητες των μικρογραφιών του κώδικα με αντίστοιχα λειτουργικά βιβλία μεταγενέστερης εποχής σε γεωργιανή γλώσσα. Έτσι, εγκαινιάζεται ένα νέο θέμα προς διερεύνηση, εκείνο της σχέσης του συγκεκριμένου αντιγράφου Καινής Διαθήκης με τα γεωργιανά αντιγραφικά εργαστήρια και τις αλληλεπιδράσεις της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας με το ανεξάρτητο βασίλειο της Γεωργίας.

Μέσα από τις σύντομες αυτές εισαγωγικές παρατηρήσεις γίνεται φανερό ότι ο κόσμος του μεσαιωνικού χειρογράφου ανοίγεται μπροστά στον μελετητή άγνωστος αλλά και συναρπαστικός, αβέβαιος και γοητευτικός. Είναι γεγονός ότι η παραγωγή βιβλίου κατά τον Μεσαίωνα ήταν μία εξαιρετικά απαιτητική, χρονοβόρα και δαπανηρή διαδικασία που απαιτούσε την οργανωμένη σύμπραξη μίας σειράς από εξειδικευμένους τεχνίτες. Με αφετηρία τη συγκέντρωση και επεξεργασία της πρώτης ύλης έως την αντιγραφή και εικονογράφηση των σελίδων, κάθε στάδιο παραγωγής ενός βιβλίου απαιτούσε επίπονη όσο και εκλεπτυσμένη λεπτομερή χειρωνακτική εργασία.

Υπό το πρίσμα αυτό, κάθε χειρόγραφο ήταν ένα χειροποίητο εξατομικευμένο πολυτελές αντικείμενο στο οποίο είχαν πρόσβαση μόνο τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Ο πλούτος και η αίγλη των υψηλών πατρώνων αντικατοπτρίζεται εύγλωττα στο απότομο αποτέλεσμα της κοπιαστικής εργασίας προκαλώντας τον θαυμασμό του

θεατή και το ενδιαφέρον του ερευνητή. Παράλληλα, η μελέτη των χειρογράφων είναι διεπιστημονική καθώς ζητήματα απασχολούν μεταξύ άλλων την Ιστορία της Τέχνης, την Παλαιογραφία, την Κωδικολογία, τη Φιλολογία κ.ά.

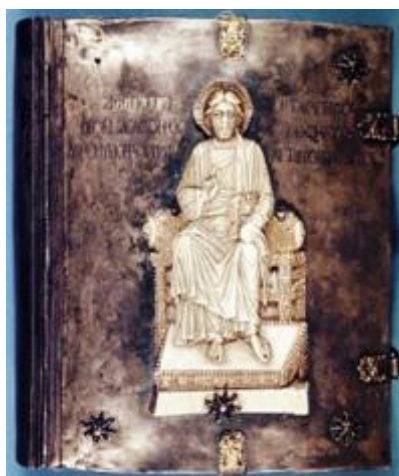
Η επιλογή του αντικειμένου προς εξέταση είχε ως αφετηρία την ελληνική γλώσσα γραφής, την αρτιότητα και την εντυπωσιακή εικονογράφηση. Γενικά, το συγκεκριμένο πεδίο δεν είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στην ελληνική πραγματικότητα καθώς η ιδιότητα του «μεσαιωνικού» είναι συνυφασμένη με καθόλου κολακευτικές έννοιες όπως της παρακμής, της οπισθοδρόμησης, του σκοταδισμού. Ωστόσο, στο πολυτελές τεχνούργημα εγγράφεται το ιδιαίτερο πολιτισμικό πλαίσιο παραγωγής του, παράλληλα με τον άνθρωπο πίσω από την δημιουργία, τις ιδέες, τις προσδοκίες και ένα μέρος της προσωπικότητάς του που εμφύσησε στο αντικείμενο είτε ως τεχνίτης της παραγωγικής αλληλουχίας είτε ως κάτοχος και αναγνώστης.

Αναμφισβήτητα, η έρευνα γύρω από ένα έργο τέχνης αυτής της κατηγορίας συναντά πολλά προσκόμματα, όπως η αδυναμία πρόσβασης στο φυσικό αντικείμενο, η ισχνή ψηφιοποίησή του και κυρίως η απουσία πρωτογενών πηγών. Εντούτοις, σημαντικό ερευνητικό εργαλείο υπήρξε ένα πλήθος αξιόπιστων δευτερογενών πηγών και τεκμηρίων, τα οποία διατίθενται σε ψηφιακή μορφή από έγκριτες Βιβλιοθήκες και φορείς, στον παγκόσμιο διαδικτυακό ιστό που συνέβαλε καθοριστικά στη διερεύνηση των ζητημάτων.

Σκοπός της παρούσης εργασίας είναι να αναδείξει όψεις του κώδικα Ebnerianus που τον καθιστούν μοναδικό και εξέχον παράδειγμα εικονογραφημένου χειρογράφου στη λαμπρή «μεσαιωνική» πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Στο πρώτο μέρος, επιχειρείται η ιχνηλάτηση της διαδρομής του αντικειμένου από την Κωνσταντινούπολη στην Βιβλιοθήκη Bodleian της Οξφόρδης, μέσα από πρώιμες εκδόσεις ευρετηρίασης. Στο δεύτερο και το τρίτο μέρος παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά, το περιεχόμενο και ο γραπτός διάκοσμος του χειρογράφου. Στο τέταρτο μέρος, προσεγγίζεται ερμηνευτικά η λειτουργία επιλεγμένων εικόνων ως φορέων μηνυμάτων. Το πέμπτο μέρος, αναφέρεται στη λεγόμενη «ομάδα του Κοκκινοβάφου», στην οποία εντάσσεται ο κώδικας Ebnerianus και το εικαστικό ιδίωμα του ανώνυμου μικρογράφου, του «Μαΐστορα του Κοκκινοβάφου». Στο τελευταίο μέρος, θίγεται η συμβολή του υπό εξέταση κώδικα αλλά και η βυζαντινή επίδραση στην παραγωγή γεωργιανών βιβλίων έως τον Ύστερο Μεσαίωνα.

A. Ιχνηλάτηση της διαδρομής μίας Καινής Διαθήκης από την βυζαντινή πρωτεύουσα στην Οξφόρδη μέσα από εκδόσεις ευρετηρίασης

Στην Βιβλιοθήκη Bodleian του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, φυλάσσεται το υπ' αριθμόν *MS Auct. T. inf. 1. 10* εικονογραφημένο χειρόγραφο της Καινής Διαθήκης, γνωστό και ως *Codex Ebnerianus*. Πρόκειται για ένα θαυμάσιο, σχεδόν ακέραιο σωζόμενο, μεσαιωνικό βιβλίο και ένα από τα σημαντικότερα τεκμήρια της κατηγορίας του ενώ είναι σχεδόν βέβαιο ότι παράχθηκε σε βιβλιογραφικό εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης. Ο κώδικας ξεχωρίζει για την ποιότητα κατασκευής και την πρωτοτυπία της εικονογράφησης και χρονολογείται την εποχή των Κομνηνών, στο πλαίσιο αναβίωσης των γραμμάτων και των τεχνών κατά τον 12^ο αιώνα (εικ.1).¹

Εικ.1. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Εμπροσθόφυλλο, ασήμι, 18^{ος} αιώνας. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.²

Ο διακριτικός τίτλος του χειρογράφου προέρχεται από τον Hieronymus Wilhelm Ebner von Eschenbach της Νυρεμβέργης (1673–1752), στην κατοχή του οποίου βρισκόταν ήδη κατά την διάρκεια του α' μισού του 18^{ου} αιώνα (εικ.2). Ο γερμανικής καταγωγής ιστορικός, διπλωμάτης και λόγιος, που διακρίθηκε μεταξύ άλλων στο αξίωμα του Ανώτατου Μελετητή (Scholarchat) και βραβεύτηκε για την καταλογογράφηση της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Νυρεμβέργης, ίδρυσε την ιδιωτική Bibliotheca Ebneriana προκειμένου να στεγάσει την πλούσια συλλογή του, την οποία

¹ Nelson R.S., «Byzantine Miniatures at Oxford: Auct. T. inf. 1. 10», στο: *Byzantine Studies/Etudes Byzantines* V.13, 1986, σ. 95-97.

² BodleianLibrary.ox.ac.uk., *Bodleian Library MS. Auct. T. inf. 1.* Διαθέσιμο online στο: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/294166e2-64d5-4a44-9a11-c6f710cf95c/> Ημερομηνία ανάκτησης 23-04-2025.

απέκτησε συν τω χρόνω.³ Στην εποχή του, επιφορτισμένοι με την συγκρότηση βιβλιοθήκης ήταν ισχυρά ιδρύματα όπως ακαδημίες και μονές καθώς επίσης ηγεμόνες, λόγιοι και επιστήμονες⁴.

Οι συλλογές εμπλουτίζονταν διαρκώς με έντυπους και χειρόγραφους τόμους μέσω εμπορικών οίκων και ερευνητικών αποστολών, οι οποίες οργανώνονταν σε όλη την Ευρώπη για τον εντοπισμό και την απόκτηση βιβλίων «υψηλού» ενδιαφέροντος. Μάλιστα δεν ήταν λίγοι οι συλλέκτες που πραγματοποιούσαν για τον σκοπό αυτό, το λεγόμενο «λογοτεχνικό ταξίδι» σε διάφορες πόλεις της κεντρικής Ευρώπης, κυρίως της Γερμανίας. Επρόκειτο για μία πρακτική ευρείας απήχησης μεταξύ των βιβλιόφιλων, καθιερωμένη ήδη από τον 17^ο αιώνα, η οποία συνετέλεσε στη διαμόρφωση ενός διευρυμένου δικτύου κυκλοφορίας μεταξύ άλλων μεσαιωνικών χειρογράφων.⁵

Εικ.2. Ανώνυμου, *Προσωπογραφία Hieronymus Wilhelm Ebner von Eschenbach*, χαλκογραφία, π. 8,70X15,2εκ, 1723, Ακαδημία και Πανεπιστήμιο Altdorf, Νυρεμβέργη.⁶

Οι ιδιωτικές βιβλιοθήκες-συλλογές διέσωσαν αξιοσημείωτο αριθμό χειρογράφων της μεσαιωνικής περιόδου, ορισμένα εκ των οποίων βρίσκονται στην διάθεση των μελετητών. Ωστόσο, συχνά απουσιάζουν πολύτιμες για την επιστημονική

³ Classen Albrecht, «Bibliothekskultur Nürnbergs als Grundlage einer Weltkultur», στο: Jürgensen Renate (επιμ.), *Bibliotheca norica. Patrizier und Gelehrtenbibliotheken in Nürnberg zwischen Mittelalter und Aufklärung*. Harrassowitz. Βιζμπάντεν 2002. Personendatenbank zur Akademie und Universität Altdorf 1578–1809, *Ebner von Eschenbach, Hieronymus Wilhelm*. Διαθέσιμο online στο: https://aaa.gf-franken.de/de/recherche.html?permaLink=B7590#ID_B7590 Ημερομηνία ανάκτησης 14-08-2025.

⁴ Bardier Frédéric, *Ιστορία του βιβλίου*. Μετάφραση Μαρία Παπαηλιάδη. Μεταίχμιο. Αθήνα 2001, σ. 252.

⁵ Bardier, ό.π., σ. 252-255.

⁶ Personendatenbank zur Akademie und Universität Altdorf, ό.π.

κοινότητα πληροφορίες για τον τρόπο απόκτησης ή/και την πηγή προέλευσής τους. Αποσπασμένα από το ιστορικό τους συγκείμενο, τα χειρόγραφα αυτά εκτιμήθηκαν από επιστήμονες και λόγιους συλλέκτες σύμφωνα με κριτήρια που οι ίδιοι έθεταν για την απόκτηση ενός βιβλίου αναλόγως της περιπτώσεως π.χ, περιεχόμενο, συγγραφέας, πολυτέλεια αντικειμένου.

Ομοίως, αδιευκρίνιστες παραμένουν οι συνθήκες απόκτησης του υπό εξέταση χειρογράφου από τον Ebner, καθώς καταγράφεται μία γενικόλογη πληροφορία ότι αγοράστηκε στην Ανατολή «με την μοναδική Πρόνοια του Θεού (*«ex singulari Numinis providentia»*)».⁷ Ωστόσο, δεν αναφέρονται ο χρόνος ούτε η ταυτότητα του αγοραστή π.χ. ιδιώτη ή μεσάζοντα, ούτε προσδιορίζεται γεωγραφικά η «Ανατολή». Επίσης, δεν είναι γνωστό εάν ο κώδικας αποκτήθηκε μαζί με άλλα αντικείμενα. Επιπρόσθετα, μέρος της συλλογής του Ebner ήταν κληροδότημα από τον θείο του Christoph Jacob Imhoff, που απεβίωσε το 1726 και δεν αποκλείεται ο εν λόγω κώδικας να προήλθε από την συγκεκριμένη συλλογή⁸.

Η παρουσία του υπό εξέταση χειρογράφου στην Ebneriana τεκμηριώνεται στο σύντομο βιβλίο *Notitia egregii codicis graeci Novi Testamenti manuscripti quem Noribergae servat vir illustris Hieronymus Gvilielmus Ebner* του Conrad Schoenleben, που εκδόθηκε στη Νυρεμβέργη το 1738. Πρόκειται για πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την λειτουργία της Βιβλιοθήκης και την διαδρομή του αντικειμένου στην νεότερη εποχή. Το σύγγραμμα είναι αφιερωμένο στα ελληνόγλωσσα κείμενα της συλλογής και το συγκεκριμένο αντίγραφο Καινής Διαθήκης αναφέρεται ως «CODICE EBNERIANO», από όπου καθιερώθηκε ο σύγχρονος διακριτικός του τίτλος (εικ.3). Ο συγγραφέας παρέθεσε μία αρκετά διεξοδική περιγραφή και συμπεριέλαβε δύο από τις μικρογραφίες, που κοσμούν τις σελίδες του και μπορεί να εκληφθεί ως η πρώτη δημοσίευσή του.⁹

Το 1788, ο *Christoph Gottlieb von Murr* υιοθέτησε -κατά δήλωσή του- την περιγραφή του Schoenleben, στο έργο *Memorabilia Bibliothecarum publicarum Norinbergensium et Universitatis Altdorfinae*. Η δεύτερη αυτή βιβλιογραφική αναφορά

---

⁷ Macray William Dunn, *Annals of the Bodleian Library, Oxford, A. D. 1598 - A.D. 1867*. Rivingtons. Λονδίνο, Οξφόρδη και Κέμπριτζ 1868, σ. 229-230.

⁸ Classen, ό.π.

⁹ Schoenleben Conrad, *Notitia egregii codicis graeci Novi Testamenti manuscripti quem Noribergae Servat vir illustris Hieronymus Gvilielmus Ebner ab Eschenbach. Reliqua Recensente M. Gymnasii Patrii Con Rectore. Typis Heredum Felseckerianorum*. Νυρεμβέργη 1738, σ. 5-30.

συνοδεύεται από δεκατρείς αναπαραγωγές μικρογραφιών του κώδικα Ebnerianus, κατόπιν πρωτοβουλίας του συγγραφέα. Σημειώνεται, ακόμη, ότι ο κατάλογος Βιβλιοθηκών του Murr εκδόθηκε τριάντα περίπου χρόνια μετά τον θάνατο του Ebner (†1752), επιβεβαιώνοντας τη διατήρηση της βιβλιοθήκης του Γερμανού λογίου και την παρουσία του συγκεκριμένου κώδικα στην συλλογή κατά το β' μισό του 18^{ου} αιώνα.¹⁰

Εικ.3. Conrad Schoenleben, *Notitia egregii codicis graeci Novi Testamenti manuscripti quem Noribergae servat vir illustris Hieronymus Gvilielmus Ebner* (1738), Νυρεμβέργη. Αριστερά: προμετωπίδα. Δεξιά: Τίτλος κεφαλαίου.¹¹

Στο α' τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, ο Gottfried Christoph Ranner συνέταξε έναν κατάλογο ειδικά για την Bibliotheca Ebneriana, που κυκλοφόρησε σε πέντε τόμους μεταξύ των ετών 1812 και 1819. Ο Ranner κατέγραψε συνολικά 18.512 τίτλους της συλλογής ταξινομημένους σε έντεκα κατηγορίες.¹² Στον πρώτο τόμο (1812), στο κεφάλαιο «B) Cod. gr. N. Test.» και την εγγραφή No.5, καταγράφεται ο ελληνικός κώδικας Καινής Διαθήκης που απαρτίζεται από 425 φύλλα («*Codex graecus noui Testamenti Fol. 425*»). Η περιγραφή αντιστοιχεί στον κώδικα Ebnerianus, ταυτοποίηση που πιστοποιείται από την παραπομπή του Ranner στην δημοσίευση του Schoenleben (1738).¹³

¹⁰ Murr Christoph Gottlieb von, *Memorabilia Bibliothecarum publicarum Norinbergensium et Universitatis Altdorfinae*. Τομ. II. J. Hoesch. Νυρεμβέργη 1788, σ. 100-128. Οι εικόνες από σ. 377 κ.ε μη θεάσιμες στο ψηφιακό αρχείο.

¹¹ Schoenleben, ό.π., σ. 1, 5.

¹² Classen, ό. π.

¹³ Rannerus Godofredur Christophorus, *Catalogus bibliothecae numerosae ab incluti nominis viro Hieronymo Guilielmo Ebnero, ab Eschenbach rel. olim conlectae: nunc Norimbergae a die II. mensis Augusti ann. MDCCCXIII publicae auctionis lege dividendae Bibliotheca Ebneriana*. Volumen primum (Latin edition). Typis Bielengianis. Νυρεμβέργη 1812, σ. 3-4.

Μία από τις παλαιότερες καταγραφές του αντικειμένου στα αρχεία της Βιβλιοθήκης Bodleian ανάγεται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Πρόκειται για την λατινική έκδοση ενός καταλόγου ελληνικών χειρογράφων του 1853. Στο υπ' αριθμόν 136 λήμμα, ο *βιβλιοθηκονόμος* Henry Octavius Coxe παρέθεσε εν συντομία το περιεχόμενο και τα χαρακτηριστικά του κώδικα και μετέγραψε επιλεγμένα αποσπάσματα που συνοδεύουν ορισμένες από τις μικρογραφίες του. Ακόμη, αναφέρθηκε στα συγγράμματα του 18^{ου} αιώνα, δηλαδή του Schoenleben (1738) και του Murr (1788) ως βιβλιογραφικά τεκμήρια.¹⁴

Σταδιακά πληθαίνουν οι κατάλογοι ελληνικών χειρογράφων της Βιβλιοθήκης Bodleian και κατά συνέπεια οι βιβλιογραφικές πηγές για τον κώδικα Ebnerianus. Το 1905 ο Falconer Madan συνέταξε τον *Συνοπτικό κατάλογο* «δυτικών» χειρόγραφων και χειρογράφων από την Ανατολή τα οποία απέκτησε η βοδληϊανή Βιβλιοθήκη μεταξύ των ετών 1819-1820. Ο κώδικας συμπεριελήφθη στον πέμπτο τόμο με αριθμό Summary Catalogue no.:28118 και συμπληρωματικά αντιστοιχίστηκε με τον αριθμό κατά Coxe ως *Bodleian Misc.* 136. Επίσης, ο συντάκτης αναφέρει ότι η Βιβλιοθήκη Bodleian απέκτησε το εν λόγω χειρόγραφο μέσω της εμπορικής εταιρείας Payne and Foss, στις 19 Νοεμβρίου 1819, προς 150,00£.¹⁵

Ακόμη, ο Madan παραπέμπει στην αμέσως προηγούμενη καταχώρησή του, με αριθμό Summary Catalogue no.:28117. Πρόκειται για ένα λατινικό χειρόγραφο με τις κωμωδίες του Τερέντιου¹⁶ (*Incipt Liber primus Terentii Afri in Andria*) του 11^{ου} αιώνα, το οποίο αγόρασε η Βιβλιοθήκη Bodleian από την ίδια εταιρεία εμπορίας βιβλίων. Ο συντάκτης του καταλόγου συμπληρώνει στα σχόλιά του ότι τόσο το λατινικό χειρόγραφο όσο και εκείνο που ακολουθεί, δηλαδή ο κώδικας Ebnerianus, είχαν ενταχθεί σε κοινή λίστα πώλησης του οίκου Payne and Foss, με τίτλο «Ebner sale» από το 1813, δηλαδή έναν χρόνο μετά την έκδοση του Ranner (1812) και αριθμούς καταλόγου No.385 και No.5 αντίστοιχα.¹⁷

---

¹⁴ Coxe Henry O., *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars prima recensionem codicum Graecorum continens*. Oxford University Press. Οξφόρδη 1853, σ. 703-705.

¹⁵ Madan Falconer, *A summary catalogue of Western manuscripts in the Bodleian Library at Oxford which have not hitherto been catalogued in the quarto series with references to the Oriental and other manuscripts*. Vol. V: *Collections received during the second half of the 19th century and miscellaneous MSS. acquired between 1695 and 1890. Nos. 24331-31000*. Clarendon Press. Οξφόρδη 1905, σ. 412.

¹⁶ «Terence, Comedies MS. Auct. F. 6. 27», *A catalogue of Western manuscripts at the Bodleian Libraries and selected Oxford colleges*. Διαθέσιμο online στο: https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_716 Ημερομηνία πρόσβασης 23-04-2024.

¹⁷ Madan, *ό.π.*, σ. 411.

Η πιο εμπειριστατωμένη παρουσίαση του υπό εξέταση κώδικα είναι η εργασία της Irmgard Hutter και αποτελεί μέχρι σήμερα σημείο αναφοράς στην πρώτη προσέγγιση του αντικειμένου. Συγκεκριμένα, στον πρώτο τόμο του καταλόγου των βυζαντινών χειρογράφων *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften Oxford Bodleian Library* (1977), η Hutter αντιστοίχισε τα περιεχόμενα του χειρογράφου με τους αριθμούς των φύλλων, διέκρινε τα αυθεντικά κείμενα του 12^{ου} αιώνα από τις προσθήκες του 14^{ου} αιώνα, μετέγραψε τους κολοφώνες και περιέγραψε με αρκετή λεπτομέρεια τα τεχνοτροπικά και εικονογραφικά γνωρίσματα των μικρογραφιών και των γραπτών κοσμημάτων.¹⁸

Παράλληλα, συνέταξε έναν πλήρη βιβλιογραφικό κατάλογο με συγγράμματα, μελέτες και άρθρα που είχαν έως τότε δημοσιευτεί και περιελάμβαναν αναφορές στο συγκεκριμένο χειρόγραφο της Καινής Διαθήκης. Επίσης, σε προγενέστερο έργο της, χρονολόγησε τη δημιουργία του, τον 12^ο αιώνα και ανέδειξε την υφολογική του σύνδεση με μία ομάδα μεσαιωνικών βιβλίων, που φέρει την συμβατική ονομασία «ομάδα του Κοκκινοβάφου»¹⁹. Η Hutter υποστήριξε ακόμη ότι ο κώδικας Ebnerianus βρισκόταν ακόμη στην Κωνσταντινούπολη κατά την διάρκεια του 16^{ου} αιώνα²⁰.

Επιπλέον, ο κώδικας Ebnerianus εντάχθηκε σε καταλόγους ελληνόγλωσσων χειρογράφων Καινής Διαθήκης, ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρονται οι καταχωρήσεις του στο κλασικό έργο του Hermann von Soden (1900) ως *Soden (Sd) δ 257 (105e, 48^a, and 24^p)*²¹ με κριτήριο την πληρότητα του κειμένου, και του Caspar René Gregory (1908) ως *Minuscule 105*, όπου το εν λόγω χειρόγραφο συμπεριελήφθη με κριτήριο τον τύπο της μικρογράμματης ελληνικής γραφής που έχει να επιδείξει²². Αμφότεροι οι μελετητές ενσωμάτωσαν τον αριθμό ευρετηρίασης κατά Coxe (1853), δηλαδή *Oxford, Bodl(eian) Misc. (Gr.) 136*.

---

¹⁸ Hutter Irmgard, «Auct. T. inf. 1. 10 (Misc. 136; S.C. 28118). Neues Testament (Codex Ebnerianus)», στο: Hutter Irmgard, *Corpus der Byzantinischen Miniaturenhandschriften Oxford Bodleian Library*. Vol. I. Hiersemann. Στουτγάρδη 1977, σ. 59-67.

¹⁹ Linardou Kallirroe, «Imperial impersonations: disguised portraits of a Komnenian prince and his father», στο: Bucossi Alessandra και Rodriguez Suarez Alex (επιμ), *John II Komnenos, emperor of Byzantium: in the shadow of father and son*. Routledge. Λονδίνο 2016, σ. 170.

²⁰ Kazhdan Alexander P. (επιμ), «Codex Ebnerianus», στο: *The Oxford dictionary of Byzantium*. Vol. I. Oxford University Press. Νέα Υόρκη & Οξφόρδη 1991, σ. 473-474.

²¹ Soden Hermann Freiherr von, *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt hergestellt auf Grund ihrer Textgeschichte*. Vol. 1, Pt. 1. Vandenhoeck & Ruprecht. Γκέτινγκεν 1911, σ. 107.

²² Gregory Caspar René, *Die griechischen Handschriften des Neuen Testament*. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. Λειψία 1908, σ. 52.

Ακόμη, στην προγενέστερη κριτική έκδοσή του με θέμα χειρόγραφα Καινής Διαθήκης (*Textkritik des Neuen Testaments*, 1900), ο Gregory περιέγραψε συνοπτικά τον κώδικα Ebnerianus και αναφέρθηκε στον Ebner ως κάτοχο του βιβλίου. Ταυτόχρονα συμπεριέλαβε όλες τις προαναφερθείσες εκδόσεις καταλόγων που ήταν έως τότε διαθέσιμες στους μελετητές, δηλαδή τους καταλόγους του Coxe (1853), του Schoenleben (1738) και του Murr (1788). Τέλος, αναφέρθηκε σε ένα κείμενο σημειώσεων, που πλέον είχαν χαθεί αλλά και στην «Εισαγωγή» του S. P. Tregelles, ένα κριτικό έργο για τα κείμενα Καινής Διαθήκης, εκδόσεως του 1856.²³

Στην σύγχρονη διεθνή βιβλιογραφία, έχει πλέον καθιερωθεί η αναφορά στο εν λόγω χειρόγραφο της Καινής Διαθήκης σύμφωνα με την πιο πρόσφατη ευρετηρίαση της οξφορδιανής Βιβλιοθήκης, δηλαδή ως *Oxford, Bodl. Libr., MS. Auct. T. inf. 1. 10* και εν συντομία ως *Codex Ebnerianus*²⁴. Επιπρόσθετα, στη διαδικτυακή πλατφόρμα της Βιβλιοθήκης, τα στοιχεία ταυτότητας περιλαμβάνουν από κοινού τον αριθμό φύλαξης (selfmark) και τον αριθμό του *Συνοπτικού καταλόγου* ενώ βιβλιογραφικά ο σύνδεσμος παραπέμπει στους καταλόγους του Coxe (1853), του Madan (1905) και της Hutter (1977)²⁵.

Παρά το γεγονός ότι η επιστημονική κοινότητα μελετά το χειρόγραφο και δημοσιεύει τα ευρήματα των εκάστοτε ζητούμενων, σε έγκυρες μελέτες και διατριβές από πολύ νωρίς, δεν υπάρχει ακόμη ολοκληρωμένη έκδοσή του. Έτσι, η διαδοχική ιχνηλάτηση του κώδικα Ebnerianus μέσα από τις βιβλιογραφικές αναφορές στους πρώιμους καταλόγους ευρετηρίασης, αποτελεί σημαντικό και χρήσιμο εργαλείο για τον εντοπισμό του αντικείμενου. Μάλιστα, η σαφής διάκρισή του ανάμεσα στα σωζόμενα εικονογραφημένα χειρόγραφα κρίνεται απαραίτητη καθώς τον διακριτικό τίτλο *Codex Ebnerianus* φέρει και το λατινικό χειρόγραφο *Ptolemy's Geography* της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Νέας Υόρκης, με αριθμό ευρετηρίασης *MS. MA 97*.²⁶

---

²³ Gregory Caspar René, *Textkritik des Neuen Testaments*. Vol. 1. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Λειψία 1900, σ. 152.

²⁴ Aland Kurt, *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neues Testaments*. Vol. I. Walter de Gruyter. Βερολίνο & Νέα Υόρκη 1994, σ. 52.

²⁵ «MS. Auct. T. inf. 1. 10»: *A catalogue of Western manuscripts at the Bodleian Libraries and selected Oxford colleges*. Διαθέσιμο online στο: https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_857 Ημερομηνία πρόσβασης 23-04-2024.

²⁶ Nelson, ό.π., σ. 95. Για το χειρόγραφο *MS. MA 97 Ptolemy's Geography*, βλ. Van Duzer Chet, «Ptolemy from Manuscript to Print: New York Public Library's *Codex Ebnerianus* (MS MA 97)», *Imago Mundi*, Vol. 67, No. 1 (2015), σ. 1-11.

B. Περιγραφή του Κώδικα Ebnerianus

Ο κώδικας Ebnerianus συγκαταλέγεται μεταξύ των ελαχίστων εικονογραφημένων χειρογράφων Καινής Διαθήκης σε ελληνική γλώσσα που σώζονται ακέραια. Επιπλέον, εμπεριέχει δύο αντιγραφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν αμφότερες στην Κωνσταντινούπολη και έχουν χρονική απόσταση περίπου δύο αιώνων. Η πρωτότυπη έκδοση τοποθετείται με σχετική ασφάλεια στο αυτοκρατορικό περιβάλλον των Κομνηνών και διακρίνεται για τον επιμελημένο σχεδιασμό και την πολυτέλεια των υλικών που συνιστούν ένα μεγαλοπρεπές σύνολο. Κάποια επιπλέον κείμενα ενσωματώθηκαν το 1391 και αποτελούν το έργο ενός φημισμένου αντιγραφέα της εποχής από την Μονή των Οδηγών.²⁷

Ειδικότερα, το αυθεντικό κείμενο χρονολογείται στο β' τέταρτο του 12^{ου} αιώνα και συνιστά το εκτενέστερο τμήμα του χειρογράφου (f.15-425). Από τα είκοσι επτά βιβλία της Καινής Διαθήκης, εμπεριέχονται τα τέσσερα Ευαγγέλια: κατά Ματθαίον (f.24-78v), κατά Μάρκον (f.81-115v), κατά Λουκά (f.119-177), κατά Ιωάννη (f.179-222), οι Πράξεις των Αποστόλων (f.232-287), οι Καθολικές Επιστολές (f.287-424) και οι Επιστολές του Αποστόλου Παύλου (f.313-424)²⁸ ενώ απουσιάζει το βιβλίο της Αποκάλυψης του Ιωάννη. Στο τέλος, παρατίθεται το Σύμβολο της Πίστεως (Σύμβολον τῆς Νικαίας f.425), προσθήκη σπανία για λειτουργικά βιβλία.²⁹

Επιπρόσθετα, περιλαμβάνει την επιστολή του Ευσεβίου Καισαρείας προς τον Καρπιανό (f.017r -017v), εννέα πίνακες με τους κανόνες αντιστοίχισης του πρώτου (f.018r -022r) και καταλόγους με τα περιεχόμενα των ευαγγελικών κεφαλαίων (f.79v-80, f.116-117v, f.177v). Ακόμη, υπάρχουν παραρτήματα λειτουργικού χαρακτήρα όπως δύο συνοπτικά Συναξάρια, ένα με ευαγγελικά αναγνώσματα για τις κινητές εορτές του εκκλησιαστικού έτους με αφετηρία το Πάσχα (f.15) και ένα με αποστολικά αναγνώσματα (f.224-226), ένα συνοπτικό Μηνολόγιο με αναγνώσματα Ευαγγελίου

²⁷ Meredith Cecelia, «The Illustration of Codex Ebnerianus». *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (29) 1, (1966), σ. 419. Nelson, ό.π., σ. 97.

²⁸ Οι Καθολικές Επιστολές: *Ιακώβου* f.287bis-292, *Α' Πέτρου* f.293-298, *Β' Πέτρου* f.298v-303, *Α' Ιωάννου* f.303-308v, *Β' Ιωάννου* f.308v-309, *Γ' Ιωάννου* f.309-310, *Ιούδα* f.310v-312. Οι Επιστολές του Αποστόλου Παύλου: *Προς Ρωμαίους* f.313-333. *Προς Κορινθίους Α'* f.333v-352). *Προς Κορινθίους Β'* f.352-364v. *Προς Γαλάτες* f.365-371. *Προς Εφεσίους* f.371v-378. *Προς Φιλιππησίους* f.378v-383. *Προς Κολοσσαίους* f.383v-388. *Προς Θεσσαλονικείς Α'* f.388v-392v. *Προς Θεσσαλονικείς Β'* f.393-395. *Προς Τιμόθεον Α'* f.395v-400v. *Προς Τιμόθεον Β'* f.400v-404v. *Προς Τίτον* f.405-407. *Προς Φιλήμονα* f.407v-408. *Προς Εβραίους* f.408v-424. Πρβλ. Hutter, ό.π., σ. 59.

²⁹ Ό.π., σ. 59. Πρβλ. *United Kingdom, Oxford Bodleian Library, Auct. T. inf. 1. 10* (Misc. 136). Numéro diktyon: 47257. Διαθέσιμο online στο: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/47257/> Ημερομηνία πρόσβασης 10-05-24.

(f.16) και ένα με αποστολικά αναγνώσματα των κινητών εορτών του εκκλησιαστικού έτους (f.226-230).³⁰

Στα περιθώρια των Ευαγγελίων σημειώνονται παραπομπές που αναφέρονται σε μία πρακτική εναρμόνισης των ευαγγελικών κειμένων βάσει ενός χαμένου σήμερα συγγράμματος από τον 3^ο αιώνα, με τίτλο *Αρμονία*, που αποδίδεται στον Αμμώνιο Αλεξάνδρειας. Επιπρόσθετα, μία σειρά από στίχους και επιγράμματα παρατίθενται στα περιθώρια των σελίδων, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις περιβάλλουν τις ολοσέλιδες μικρογραφίες ενώ σε άλλες βρίσκονται πάνω από διακοσμημένα επίτιτλα και προμετωπίδες. Ο πρώτος ανώνυμος αντιγραφέας χρησιμοποίησε μικρογράμματο καλλιγραφικό αλφάβητο, που θεωρείται ενδεικτικό του 12^{ου} αιώνα, ενώ η χρυσή μελάνη (χρυσογραφία) υποδηλώνει την οικονομική ευρωστία του παραγγελιοδότη.³¹

Ο κώδικας, με διαστάσεις 20,50x15,50εκ³², απαρτίζεται από 425³³ εξαιρετικής ποιότητας φύλλα περγαμηνής («Codex membranaceus³⁴», «pergament³⁵», «vellum³⁶»). Πιο συγκεκριμένα, οι επιφάνειες γραφής είναι απαλλαγμένες από οποιοδήποτε ίχνος οπών ή οργανικών υπολειμμάτων και εντυπωσιάζουν για την λευκότητα και την στιλπνότητά τους. Η άριστη υφή είναι απόρροια επίπονης και εκλεπτυσμένης επεξεργασίας της πρώτης ύλης, η οποία προέρχεται από ανώτερης ποιότητας δέρμα, ίσως νεαρών βοοειδών³⁷ ενώ είναι πιθανό να χρησιμοποιήθηκε περγαμηνή του λεγόμενου «αυτοκρατορικού τύπου», μεγέθους 70x50εκ³⁸.

Το σώμα του χειρογράφου συγκροτείται από συραμμένα μεταξύ τους τεύχη

---

³⁰ Hutter, ό.π., σ. 59.

³¹ Nelson R.S., ό.π., σ. 95-97. Σε χρυσογραφία είναι η Επιστολή του Ευσεβίου, το Σύμβολο της Πίστεως, τα κεφαλαία των Ευαγγελίων σε καταλόγους και η αρχή κάθε κειμένου, οι Κανόνες, οι τίτλοι και οι υπότιτλοι, η αρχή του Συναξαρίου και του Μηνολογίου, οι αριθμοί των Αμμωνιακών παραπομπών στα περιθώρια, οι τίτλοι των βιβλίων της Καινής Διαθήκης και τα αρχιγράμματα. Βλ. Hutter, ό.π., σ. 59-60. Για την χρυσογραφία βλ. Mioni Elpidio, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*. Μετάφραση Νικολάου Παναγιωτάκη. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα ³1985, σ. 43.

³² Ως προς τις διαστάσεις παρατηρείται μικρή απόκλιση μεταξύ των μελετητών π.χ. η Hutter αναφέρει 20,5x15,5εκ. ενώ ο Soden 20,5x16,0εκ. Πρβλ. Hutter, ό.π., σ. 59. Soden, ό.π., σ. 107.

³³ Άλλου αναφέρονται 426 φύλλα. Βλ. Scrivener Frederick Henry Ambrose, *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament for the use of Biblical Students*. Vol. 1. Bell & Sons. Λονδίνο & Νέα Υόρκη ⁴1894, σ. 208.

³⁴ Coxe, ό.π., σ. 703.

³⁵ Gregory, *Textkritik des Neuen Testaments*, ό.π., σ. 152.

³⁶ Macray William Dunn (επιμ), *Annals of the Bodleian Library, Oxford, A.D. 1598 - A.D. 1867*. Rivingtons. Λονδίνο, Οξφόρδη & Κέιμπριτζ 1868, σ. 229.

³⁷ Για την περγαμηνή και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της βλ. Hunger H., *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*. Μετάφραση Γιώργος Βασίλαρος. Καρδαμίτσα. Αθήνα 1995, σ. 22-24.

³⁸ Για την βιβλιοδεσία γενικά βλ. Mioni, ό.π., σ. 49-50.

(«τετράδες [...] τετράδια³⁹»). Πρόκειται για τέσσερα φύλλα διπλωμένα στην μέση της στενής πλευράς («*in quatro minori*⁴⁰») και τοποθετημένα διαδοχικά το ένα μέσα στο άλλο. Από την διαδικασία αυτή προκύπτουν οκτώ φύλλα και συνακόλουθα δεκαέξι σελίδες ανά τεύχος. Ο τύπος του «δεκαεξασέλιδου» ήταν αρκετά διαδεδομένος στην παραγωγή του μεσαιωνικού βιβλίου και επιβίωσε και μετά την έλευση της τυπογραφίας καθώς προσέφερε πρακτικές λύσεις στην παραγωγή και το εμπόριο βιβλίου. Τα φύλλα του κώδικα Ebnerianus φέρουν ενιαία αρίθμηση, σε αραβικό σύστημα (f.1-425) και περιλαμβάνει αμφότερες τις κειμενικές ομάδες του 12^{ου} και του 14^{ου} αιώνα.⁴¹

Η γενική μεγαλοπρεπής εικόνα του αντικειμένου είναι απόρροια προσεκτικού σχεδιασμού και εκλεπτυσμένων αισθητικών επιλογών αψηφώντας το κόστος. Για παράδειγμα, οι πίσω όψεις των φύλλων που κοσμούνται με ολοσέλιδες μικρογραφίες διατηρήθηκαν λευκές αποφεύγοντας την αναπαραγωγή κειμένων ή άλλων κοσμημάτων π.χ. f.178, f.302. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίστηκε η καθαρότητα κάθε προμετωπίδας αποτρέποντας αλλοιώσεις από τυχόν διεισδύσεις χρωστικών ή μελάνης. Από την άλλη, ίσως να επικεντρώνει την προσοχή του αναγνώστη αποκλειστικά στο άνοιγμα του εκάστοτε κειμένου, χωρίς άλλους περισπασμούς.

Εικ.4. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Αριστερά: f.232r, Πράξεις των Αποστόλων, επίτιτλο, 50x90mm & διακοσμημένο αρχίγραμμα. Δεξιά: f.179r, Ευαγγέλιο του Ιωάννη επίτιτλο, 63x102mm & διακοσμημένο αρχίγραμμα, β' τέταρτο 12ου αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁴²

³⁹ Schoenleben, *ό.π.*, σ. 5.

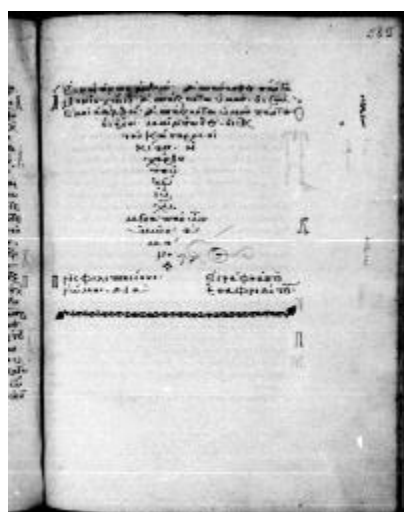
⁴⁰ Coxe, *ό.π.*, σ. 703.

⁴¹ Hutter, *ό.π.*, σ. 59. Hunger, *ό.π.*, σ. 31.

⁴² Bodleian Library, *ό.π.*

Κυρίαρχα γνωρίσματα της επιμελημένης οργάνωσης είναι η τάξη και η ισορροπία. Συγκεκριμένα, το κείμενο γράφηκε σε μία στήλη των είκοσι επτά γραμμών ανά σελίδα (εικ.4) και το Σύμβολο της Πίστεως σε μονή στήλη των είκοσι έξι γραμμών και σταθερό διάστιχο. Τα κείμενα λειτουργικού χαρακτήρα παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία διάταξης ανάλογα με την φύση τους, όπως η τρίστηλη ανάπτυξη του Συναξαρίου σε είκοσι έξι γραμμές και η μονόστηλη του Μηνολογίου σε δεκαοκτώ σειρές. Αν και απουσιάζουν ορισμένες σελίδες, όπως ο πρώτος πίνακας αντιστοιχίας του Ευσεβίου, δεν προκαλούνται χάσματα στην ανάγνωση.⁴³

Επιπλέον, η ολοκλήρωση των επιμέρους κειμένων δηλώνεται με μία φθίνουσα συμμετρική παράθεση των τελευταίων στίχων, στοιχισμένων στον κεντρικό κάθετο άξονα του φύλλου. Ως κατακλείδα, ο ανώνυμος καλλιγράφος προσθέτει μία δοξολογία ή έκφραση ευγνωμοσύνης προς τον Θεό, η οποία συνήθως αναπτύσσεται σε αρμονικά στοιχισμένο δίστιχο, για την αξίωσή του να διεκπεραιώσει την επίπονη αποστολή του.⁴⁴ Το τελείωμα ενός κειμένου ή μίας ενότητας ορίζεται λίγες γραμμές πιο κάτω, με ένα μικρό γραμμικό διακοσμητικό μοτίβο, αφήνοντας κενή την υπόλοιπη επιφάνεια της σελίδας (εικ.5α-β).

α.

β.

Εικ.5α-β. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Αριστερά: f.383r, Αποστόλου Παύλου *Προς Φιλιπησίους*, 4:20-23. Δεξιά: f.378r, Αποστόλου Παύλου *Προς Εφεσίους*, 6:18-24, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁴⁵

⁴³ Hutter, ό.π., σ. 59, 61.

⁴⁴ Σχετικά πρβλ. Mioni, ό.π., σ. 103-104.

⁴⁵ Manuscript workspace. Διαθέσιμο online στο: <https://ntvmr.uni-muenster.de/manuscript-workspace?docID=30105> Ημερομηνία πρόσβασης 05-05-24.

Ωστόσο, από τον αυθεντικό κώδικα απουσιάζουν βιβλιογραφικά σημειώματα⁴⁶ στερώντας πολύτιμες πληροφορίες για τις ακριβείς συνθήκες παραγωγής και την προέλευσή του. Ειδικότερα, ο γραφέας δεν αναφέρει ούτε την ταυτότητα ούτε την ιδιότητά του π.χ. νοτάριος, μοναχός, ούτε κατονομάζει τον ζωγράφο που φιλοτέχνησε τις μικρογραφίες και τον λοιπό διάκοσμο. Ακόμη, παραλείπονται η χρονολογία και η τοποθεσία που πραγματοποιήθηκε η αντιγραφή όπως η πόλη, η περιοχή ή το εργαστήριο (scriptorium), οποιαδήποτε αναφορά ή αφιέρωση στον παραγγελιοδότη του έργου. Εντούτοις, όσα φαντάζουν παραλείψεις σήμερα, αποτελούσαν σχεδόν κανόνα κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα.

Έτσι, οι μελετητές προχώρησαν στην σχετική χρονολόγηση του κώδικα συνεξετάζοντας τα ποιοτικά γνωρίσματα, τα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά της γραφής και τα τεχνο-ιστορικά στοιχεία των μικρογραφιών και του κοσμήματος. Υπό το πρίσμα αυτό, η δημιουργία του χειρογράφου τοποθετείται με σχετική ασφάλεια στο β' τέταρτο του 12^{ου} αιώνα σε αυτοκρατορικό εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης την εποχή των Κομνηνών, ζήτημα που θα συζητηθεί στην συνέχεια. Επιπλέον, παλαιότερες θέσεις που ενέτασσαν τον κώδικα στην Παλαιολογία περίοδο φαίνεται πως δεν βρίσκουν ισχυρά ερείσματα.⁴⁷

Η μεταγενέστερη αντιγραφική εργασία πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 14^{ου} αιώνα και αφορά υπομνηματισμούς και προσθήκες λειτουργικών τμημάτων που έγιναν σε καλλιγραφική γραμματοσειρά της εποχής με καστανέρυθρη μελάνη. Πρόκειται για ένα συνοπτικό Συναξάριο με πίνακες αναγνωσμάτων από τα Ευαγγέλια και τις Πράξεις των Αποστόλων για τις κινητές εορτές του εκκλησιαστικού έτους με αφετηρία το Πάσχα (f.2-7) και ένα Μηνολόγιο (f.8-14), με αναγνώσματα σταθερών εορτών από τον Σεπτέμβριο έως τον Αύγουστο. Η διάταξη των πρόσθετων φύλλων οργανώθηκε με γνώμονα την αρμονική ένταξή τους στα ήδη υπάρχοντα κείμενα του 12^{ου} αιώνα.⁴⁸

Ο καλλιγράφος των συμπληρωματικών κειμένων παρέθεσε δύο βιβλιογραφικά σημειώματα (εικ.6α-β). Εντούτοις, ορισμένες από τις πληροφορίες που προσφέρουν για τις συνθήκες της αντιγραφής, είναι μάλλον περιορισμένες και ασαφείς. Στον εκτενέστερο κολοφόνα (f.424), ο γραφέας Ιωάσαφ γνωστοποιεί ότι οι υπομνηματισμοί στα περιθώρια του κώδικα ολοκληρώθηκαν στις 19 Ιουνίου 1391, στην Μονή των

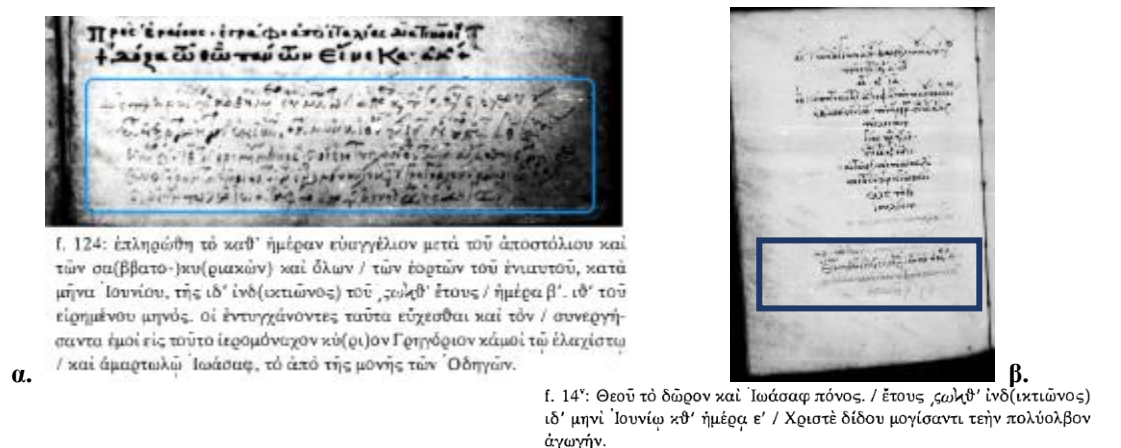
⁴⁶ Για τα βιβλιογραφικά σημειώματα και την σημασία τους πρβλ. Mioni, *ό.π.*, σ. 103-107.

⁴⁷ Nelson, *ό.π.*, σ. 95-97.

⁴⁸ Hutter, *ό.π.*, σ. 59.

Οδηγών, τοποθετώντας την Καινή Διαθήκη σε ένα πολυάσχολο αντιγραφικό εργαστήριο της εποχής στην Κωνσταντινούπολη. Στον συντομότερο κολοφόνα του f.14, αναφέρει λακωνικά τη διεκπεραίωση των λειτουργικών μερών, δηλαδή του Μηνολογίου και του Συναξαρίου (f.1r-14v), στις 29 του ιδίου μήνα.⁴⁹

Ο Ιωάσαφ ήταν ένας δεξιότεχνης καλλιγράφος, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε στη συγκεκριμένη Μονή από το β' μισό του 14^{ου} αιώνα έως τον θάνατό του (π.1360-1406), ενώ έχουν ταυτοποιηθεί με ασφάλεια περί τα τριάντα χειρόγραφα έργα του. Μάλιστα, η δοξολογία στο f.14⁵⁰ θεωρείται τυπική τόσο του αντιγραφέα όσο και του εργαστηρίου της Μονής των Οδηγών (εικ.6β).⁵¹ Παράλληλα, ονόματα καλλιγράφων μοναχών σώζονται σε σημαντικό αριθμό βιβλίων, που παρήχθησαν στις εγκαταστάσεις της ίδιας μονής για λογαριασμό της αριστοκρατίας και ανώτερων εκκλησιαστικών κύκλων και σήμερα φιλοξενούνται σε μεγάλες Βιβλιοθήκες ανά τον κόσμο π.χ. Ιωάσαφ⁵², Γρηγόριος, Χαρίτων⁵³, Γεδεών⁵⁴ κ.ά.

Εικ.6α-β. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus), f.424 & f.14, οι κολοφώνες του αντιγραφέα Ιωάσαφ αντίστοιχα, 1391. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁵⁵

⁴⁹ Nelson, ό.π., σ. 98-99. Hunger, ό.π., σ. 50-51.

⁵⁰ «Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον κ(αι) Ἰωάσαφ πόνος [...] Χ(ριστ)ε [δ]ίδου μογίσαντι τήν πολυούλβον ἀγωγὴν»

⁵¹ Hunger, ό.π., σ. 51. Nelson, ό.π. σ. 97-99.. Για την δραστηριότητα του μοναχοῦ Ἰωάσαφ βλ. Βοτοκόπουλος Π. Α., «Ένα άγνωστο χειρόγραφο του κωδικογράφου Ἰωάσαφ και οι μικρογραφίες του: το ψαλτήριο Christ Church Arch. W. Gr. 61 (πίν. 100-104).» *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 8 (1976), σ. 180.

⁵² Database of Byzantine Book Epigrams, *Person: Ioasaph (14th c.)*. Ψηφιακό αρχείο Gent University (2021). Διαθέσιμο online στο: <https://www.dbbe.ugent.be/persons/273> Ημερομηνία ανάκτησης 14-07-2025.

⁵³ Database of Byzantine Book Epigrams, *Person: Chariton (14th c.)*. Ψηφιακό αρχείο Gent University (2021). Διαθέσιμο online στο: <https://www.dbbe.ugent.be/persons/462> Ημερομηνία ανάκτησης 14-07-2025.

⁵⁴ Για μοναχούς καλλιγράφους οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν στην Μονή των Οδηγών, στην Κωνσταντινούπολη, από τον 14^ο αιώνα βλ. Database of Byzantine Book Epigrams, *Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν*. Ψηφιακό αρχείο Gent University (2021). Διαθέσιμο online στο: <https://www.dbbe.ugent.be/articles/7656> Ημερομηνία ανάκτησης 14-07-2025.

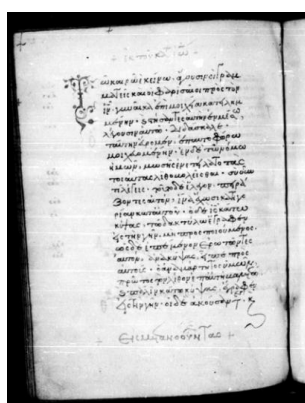
⁵⁵ *Manuscript workspace*, ό.π. Hutter, ό.π., σ. 60.

Στο κολοφόνα του f.424, ο Ιωάσαφ μνημονεύει τη συνέργεια ενός ιερομονάχου ονόματι Γρηγορίου. Πιθανόν να επρόκειτο για τον παραγγελιοδότη που ανέλαβε το κόστος συγγραφής και της νέας στάχωσης αφού η περιορισμένης έκτασης εργασία μάλλον δεν απαιτούσε τη σύμπραξη βοηθού. Επίσης, δεν φαίνεται να αφορά κάποιον ζωγράφο καθώς οι προσθήκες είναι σχεδόν ακόσμητες και η Μονή των Οδηγών δεν διέθετε μόνιμο εργαστήριο εικονογράφησης. Τα λιγοστά περίτεχνα αρχιγράμματα έγιναν με την ίδια μελάνη αντιγραφής, ίσως από τον Ιωάσαφ (εικ.7β). Ενδεχομένως να αναφέρεται στον αντιγραφέα μοναχό Γρηγόριο, στη θέση του οποίου μάλλον εργάστηκε ο Ιωάσαφ καθώς ο γραφικός χαρακτήρας του τελευταίου αναγνωρίζεται στις προσθήκες.⁵⁶

Στο τέλος του Ευαγγελίου του Ιωάννη, προστέθηκαν τα εδάφια 8:3-11, που περιέχουν την αφήγηση του επεισοδίου της μοιχαλίδας, τον λιθοβολισμό της οποίας απέτρεψε ο Χριστός. Το χωρίο είχε παραληφθεί από το αυθεντικό χειρόγραφο και κατά συνέπεια η εργασία του Ιωάσαφ δεν συνιστά αποκατάσταση χαμένου κειμένου (εικ.7β)⁵⁷. Η γνησιότητα της εν λόγω περικοπής είναι διαφιλονικούμενη, ήδη από τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους. Τα εδάφια απουσιάζουν από μεγαλογράμματα και μικρογράμματα χειρόγραφα, από υπομνηματισμούς και παλαιοχριστιανικές μεταφράσεις, ενώ επισημαίνονται με οβελίσκο ή αστερίσκο σε κώδικες όπου έχουν περιληφθεί. Η αντιμετώπιση αυτή της περικοπής διαμόρφωσε την πεποίθηση ότι αποτελεί μεταγενέστερη πλαστή προσθήκη και όχι συμβάν από την ζωή του Χριστού.⁵⁸

α.

β.

Εικ.7α-β. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Αριστερά: f.228v, Μηνολόγιο Νοεμβρίου, β' τέταρτο 12ου αιώνα. Δεξιά: f.223v, Ευαγγέλιο του Ιωάννη με συμπληρωματικά εδάφια 8:3-11, 1391. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁵⁹

⁵⁶ Nelson, ό.π., σ. 98-99, 103-104.

⁵⁷ Scrivener, ό.π., σ. 208.

⁵⁸ Τρεμπέλας Παναγιώτης, *Υπόμνημα εις το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*. Αδελφότης θεολόγων «Ο Σωτήρ», Αθήνα 2015, σ. 284-290.

⁵⁹ *Manuscript workspace*, ό.π.

Αντίστοιχα, οι απόψεις υπέρ της γνησιότητας εδράζονται ακριβώς στην παρουσία της περικοπής σε άλλες ομάδες μεγαλογράμματων κωδίκων και παλαιοχριστιανικών κείμενων του 3^{ου} αιώνα. Ήδη από τον επόμενο αιώνα, εκκλησιαστικοί κύκλοι που αποδέχθηκαν το γνήσιο της αφηγήσεως ερμήνευσαν την κατά περίπτωση παράλειψή της από Ευαγγελία ως μέσο διαφύλαξης της ηθικής των γυναικών που ενδεχομένως παρερμήνευαν την στάση του Χριστού, απέναντι στην μοιχαλίδα, ως ελαστικότητα ή ανοχή στην ανήθικη συμπεριφορά.⁶⁰ Η υπόθεση εκφράζει εμμέσως μισογυνικές απόψεις για την αντιληπτική ικανότητα και την ηθική ακεραιότητα του γυναικείου φύλου που εδραιώνουν έμφυλες διακρίσεις ακόμη και στο πλαίσιο λατρευτικών τελετουργιών.

Δεν δύναται να διαπιστωθεί εάν ο αντιγραφέας του 12^{ου} αιώνα παρέλειψε τα εδάφια εκούσια ή ακούσια καθώς δεν είναι γνωστό το κείμενο της Καινής Διαθήκης που χρησιμοποίησε ως πρότυπο. Παράλληλα, δεν μπορούν να διαπιστωθούν οι λόγοι που οδήγησαν τον κάτοχο του κώδικα Ebnerianus το 1391 να ζητήσει την προσθήκη της αφήγησης. Ίσως το αίτημά του να υποδηλώνει την θετική του στάση απέναντι στην αυθεντικότητά της, ανεξάρτητα από τις προσωπικές κοινωνικές του πεποιθήσεις. Δεν αποκλείεται μάλιστα να επρόκειτο για κάποια αριστοκράτισσα της εποχής. Επιπρόσθετα, οι εξαιρετικά ελλειπείς γνώσεις για την χρήση των εικονογραφημένων λειτουργικών βιβλίων και το εκκλησιαστικό τυπικό της βυζαντινής περιόδου συσκοτίζουν ακόμη περισσότερο τις προθέσεις γύρω από τα κίνητρα καθώς επίσης την ταυτότητα και την ιδιότητα του αναθέτη.⁶¹

Ο κώδικας φέρει καλύμματα επενδεδυμένα από φύλλα καθαρού αργύρου που χρονολογούνται περίπου στο α' τέταρτο του 18^{ου} αιώνα και φιλοτεχνήθηκαν κατά παραγγελία του Hieronymus Wilhelm Ebner. Πρόκειται για αντικατάσταση προγενέστερης στάχωσης, από ξύλινες πινακίδες επενδυμένες με δέρμα και χρυσό διάκοσμο, σημαντικά φθαρμένης την εποχή κτήσης του χειρογράφου από τον Γερμανό λόγιο.⁶² Στην άνω ζώνη του εμπρόσθιου εξώφυλλου υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή σε κεφαλαιογράμματο ελληνικό αλφάβητο:

---

⁶⁰ Ο.π., σ. 284-286.

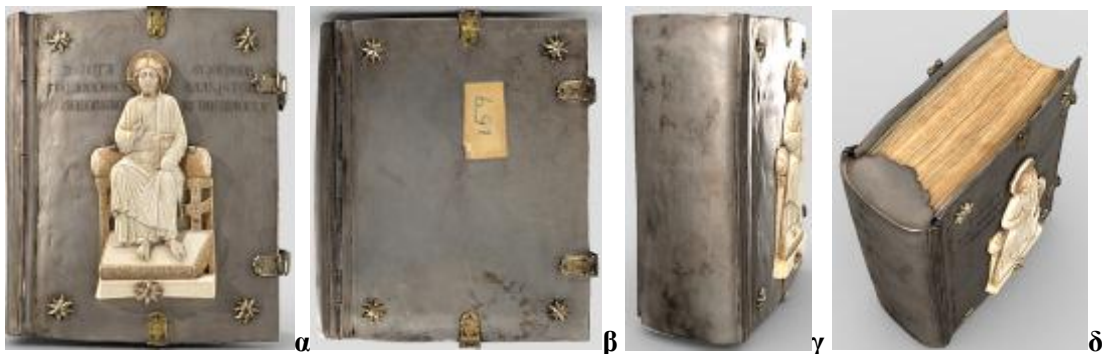
⁶¹ Nelson, ό.π. σ. 97-98.

⁶² Macray, ό.π., σ. 230. Η επιλογή του υλικού ίσως απαντά σε κάποια μόδα της εποχής. Πρβλ. Horne Thomas Hartwell, *An introduction to the study of bibliography, to which is prefixed a memoir on the public libraries of the antients*. Woodfall. London 1814, σ. 304. Διαθέσιμο online στο: <https://archive.org/details/anintroductiont00horngoog/page/n316/mode/1up> Ημερομηνία πρόσβασης 11-07-2025.

«ΔΕΣΠΟΤΑ ΕΥΛΟΓΗΣΟΝ/ ΤΟΝ ΔΟΥΛΟΝ ΣΟΥ ΕΛΑΧΙΣΤΟΝ/ ΙΕΡΩΝΥΜΟΝ
ΙΟΥΛΙΕΛΜΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΙΑΝ ΑΥΤΟΥ»

Η δέηση υπέρ του κτήτορος και του οίκου αυτού φαίνεται πως αντλεί από τον κολοφώνα του Ιωάσαφ⁶³ και απηχεί ενδεχομένως κάποια επιθυμία εναρμόνισης με το πνεύμα του μεσαιωνικού χειρογράφου (εικ.8).

Το εμπροσθόφυλλο φέρει επίθετο ανάγλυφο πλακίδιο από ελεφαντοστό, το οποίο χρονολογείται τον 10 αιώνα⁶⁴, με παράσταση ένθρονου Χριστού Παντοκράτορα. Ειδικότερα, ο Χριστός με ένσταυρο φωτοστέφανο ευλογεί με το δεξί Του χέρι ενώ στο αριστερό κρατά όρθιο διάλιθο κλειστό βιβλίο. Το κάθισμα και το υποπόδιο φέρουν πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο που απεικονίζει πολύτιμους λίθους (εικ.5α). Επίσης, αμφότερες οι όψεις της στάχωσης κοσμούνται περιμετρικά με συμμετρικά διατεταγμένους επιχρυσωμένους αστερίσκους από ασήμι, τέσσερις εκ των οποίων προέρχονται από την προγενέστερη δερματόδετη στάχωση.⁶⁵

Εικ.8. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Κάλυμμα από φύλλα αργύρου, α' τέταρτο 18^ο αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁶⁶

Στα λειτουργικά μέρη εντάσσονται τέσσερα ασημένια κλείστρα. Δύο εξ αυτών είναι τοποθετημένα στο άνοιγμα του χειρογράφου και διατηρούνται ακέραια τα αυθεντικά ελάσματα συγκράτησης. Από τα υπόλοιπα δύο, που είναι τοποθετημένα στις στενές πλευρές συμμετρικά στον κάθετα άξονα, σώζονται μόνο οι βάσεις. Ακόμη, στην κυλινδρική ράχη βρίσκονται προσαρτημένα ημικυκλικά πλακίδια για την προστασία

⁶³ «τω ελαχίστω και αμαρτωλω Ιωάσαφ», πρβλ Κώδικας Ebnerianus f.424.

⁶⁴ Kazhdan Alexander P., «Codex Ebnerianus», στο: Kazhdan Alexander P. (επιμ.), *The Oxford dictionary of Byzantium. Vol. I. Oxford University Press. Νέα Υόρκη & Οξφόρδη 1991*, σ. 473.

⁶⁵ Macray, ό.π., σ. 230.

⁶⁶ MS. Auct. T. inf. 1. 10, 3D Model (2024). Διαθέσιμο online στο:

<https://sketchfab.com/3d-models/ms-auct-t-inf-1-10-ce1a9803e7d2470484e4451fa2e13252>

Ημερομηνία πρόσβασης 23-04-2025.

της συρραφής ενώ οι κάθετες χαράξεις του εμπροσθόφυλλου και του οπισθόφυλλου εξασφαλίζουν την ευλυγισία του μετάλλου στο άνοιγμα του ογκώδους βιβλίου (εικ.8). Πρόκειται για ένα επιμελημένο και εντυπωσιακό περίβλημα προστασίας ισάξιο του πολύτιμου περιεχομένου.

Η σωζόμενη στάχωση είναι μεταγενέστερη της παραγωγής του αυθεντικού χειρογράφου, τον 12^ο αιώνα. Η ενσωμάτωση της εργασίας του Ιωάσαφ έρχεται προφανώς νέας βιβλιοδεσίας ώστε να προκύψει ένα ενιαίο χειρόγραφο, το οποίο θα περιλαμβάνει τα κείμενα του 12^{ου} και τα νεότερα του 14^{ου} αιώνα. Ακόμη, φαίνεται πως είχε προηγηθεί μία πρόσθετη εργασία στάχωσης, πιθανότατα στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στον 12^ο αιώνα και το 1391, πριν δηλαδή περιέλθει ο κώδικας στα χέρια του Ιωάσαφ στην Μονή των Οδηγών. Η υπόθεση βασίζεται στο γεγονός ότι το χειρόγραφο φέρει δύο συστήματα υπογραφών, ένα γεωργιανό και ένα ελληνικό, κανένα εκ των οποίων δεν περιλαμβάνει τα κείμενα του Ιωάσαφ.⁶⁷

Γ. Ο γραπτός διάκοσμος του χειρογράφου

Η εξαιρετικού κάλλους εικονογράφηση του κώδικα Ebnerianus φιλοτεχνήθηκε τον 12^ο αιώνα και είναι σύγχρονη του αρχικού κειμένου. Ένα από τα γνωρίσματά του είναι η ένταξη μικρογραφιών σε όλα τα βιβλία της Καινής Διαθήκης, πέραν των Ευαγγελίων όπως συνηθιζόταν, καθιστώντας το χειρόγραφο ξεχωριστό δείγμα της κατηγορίας του. Συνοπτικά, περιλαμβάνει έντεκα ολοσέλιδες μικρογραφίες μεταξύ των οποίων μία προμετωπίδα που εισάγει την επιστολή του Ευσεβίου (f.16v) και τα πορτρέτα των τεσσάρων Ευαγγελιστών, τα οποία συνοδεύονται από σκηνές του Δωδεκαόρτου. Έξι ακόμη ολοσέλιδα πορτρέτα Ευαγγελιστών και Αποστόλων κατανέμονται ως εξής: ένα στις Πράξεις των Αποστόλων (f.231v), ένα στις Επιστολές του Αποστόλου Παύλου (f.312v) και τέσσερα στις Καθολικές Επιστολές.⁶⁸

Επιπρόσθετα, διακοσμητικά αρχιτεκτονικά πλαίσια περιβάλλουν το κείμενο της επιστολής του Ευσεβίου προς τον Καρπιανό (f.17) και τους εννέα σωζόμενους πίνακες αντιστοιχίας, που εκτείνονται σε ισάριθμες σελίδες με κοσμήματα υψηλού καλλιτεχνικού επιπέδου (f.18r-22r). Εύλογη θεωρείται η υπόθεση ύπαρξης ενός ακόμη -χαμένου σήμερα- folio με τον πρώτο πίνακα. Την πλούσια εικονογράφηση

---

⁶⁷ Nelson, ό.π., σ. 104-105.

⁶⁸ Meredith, ό.π., σ. 419.

συμπληρώνουν έξι εντυπωσιακά επίτιτλα, δεκαπέντε πεποικιλμένα αρχιγράμματα (εικ.9), είκοσι δύο ταινιωτά κοσμήματα και πλήθος γραμμικών μοτίβων, απλούστερης μορφής, που παρατίθενται ως κατακλείδα ή διαχωριστικό ανάμεσα στις επιμέρους ενότητες.⁶⁹

Εικ.9. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus), f.024r, Επίτιτλο 106x108mm & διακοσμημένο αρχίγραμμα (λεπτομέρεια), β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁷⁰

Η ποιότητα του γραπτού διακόσμου πιστοποιεί την επιμέλεια με την οποία συγκροτήθηκε το εικονογραφικό πρόγραμμα. Κύρια γνωρίσματα αποτελούν η κομψότητα και η πολυπλοκότητα, η αρμονία και η ισορροπία, το περίτεχνο σχέδιο και η ρυθμική επανάληψη στοιχείων. Οι συνθέσεις περιβάλλονται από εντυπωσιακά διακοσμημένα πλαίσια με εξωτερικά ανθεμωτά κοσμήματα και στυλιζαρισμένα φυτικά μοτίβα π.χ. δέντρα, φύλλα. Λοφία και λοιπά περιθώρια μεταξύ των περιγραμμάτων πληρούνται με γεωμετρικά και πυκνά φυτικά μοτίβα που θυμίζουν έργα κεντητικής ή χυμευτικής π.χ. ελισσόμενες κληματίδες, στυλιζαρισμένα φύλλα άκανθας και κισσού, άνθη (εικ.9).

Ακόμη, οι μικρογραφίες εντάσσονται σε τόξα ημικυκλικής ή αετωματικής επίστεψης ενώ διαμορφώνονται δύο ανισομεγέθεις οριζόντιες ζώνες και το κεντρικό θέμα φιλοξενείται στην ευρύχωρη κάτω ζώνη. Στις αφηγηματικές παραστάσεις εφαρμόζονται με συνέπεια βασικές συνθετικές αρχές του είδους π.χ. συμμετρική διάταξη στον κεντρικό άξονα, ιεραρχημένη κλίμακα θεμάτων, παρατακτική δομή.

⁶⁹ Hutter, ό.π., σ. 60.

⁷⁰ Bodleian Library, ό.π.

Πράγματα και όντα απεικονίζονται αντινατουραλιστικά και τελούν σε κατάσταση υπερβατική όπου καταργούνται οι νόμοι της ύλης: δέχονται φως από πολλές πηγές, στερούνται βάρους και σκιάς. Η τρίτη διάσταση αποδίδεται κατά τρόπο αντιφατικό καθώς ο χώρος είναι άπειρος και υπερφυσικός ενώ τα αρχιτεκτονήματα σχεδιάζονται από πολλαπλές οπτικές γωνίες και η οροφή τους παραλείπεται, όταν οι σκηνές διαδραματίζονται σε κάποιο εσωτερικό π.χ. κελί (εικ.10α-β).⁷¹

α.

β.

Εικ.10α-β. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Αριστερά: f.023v, Ευαγγελιστής Ματθαίος & Γέννηση, 139x112mm. Δεξιά: f.080v, Ευαγγελιστής Μάρκος & Βάπτισμα, 147x112mm, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁷²

Στην πολυτελή χρωματική παλέτα κυριαρχούν το αυτοκρατορικό κόκκινο και το χρυσοκίτρινο σε αρμονικούς συνδυασμούς με μπλε, πράσινο και ροζ. Εντύπωση προκαλούν η εξαιρετική στιλπνότητα, η έντονη λαμπρότητα και η τονική καθαρότητα των χρωμάτων που υπογραμμίζουν την ποιότητα της τελικής διατύπωσης. Παράλληλα, το χρυσό βάθος λειτουργεί ενοποιητικά στις σκηνές παραπέμποντας στον μεταφυσικό κόσμο του θείου⁷³. Ακόμη, περιβάλλει τον ανεικονικό διάκοσμο αναδεικνύοντας την χρωματική ακτινοβολία και την σχεδιαστική δεξιοτεχνία. Έτσι, τα ζωγραφικά σύνολα επιτείνουν το εκθαμβωτικό οπτικό αποτέλεσμα του χειρογράφου.

Το θέμα της προμετωπίδας στο άνοιγμα της επιστολής του Ευσεβίου προς τον

⁷¹Για την τεχνολογία της θρησκευτικής βυζαντινής τέχνης βλ. Rodley Lyn, *Εισαγωγή στη βυζαντινή τέχνη και αρχιτεκτονική*. Μετάφραση Μυρτώ Βέικου. Καρδαμίτσα. Αθήνα 2010, σ. 47-48, 59-60. Αλμπάνη Τζένη, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*. Ε.Α.Π. Πάτρα 1999, σ. 22, 26, 32-35, 89.

⁷² Bodleian Library, ό.π.

⁷³ Ιωαννίδης Ανδρέας, «Ο συμβολισμός του χρυσού φόντου στα βυζαντινά ψηφιδωτά», *Αρχαιολογία* (1), Νοέμβριος 1981, σ. 41-45.

Καρπιανό αντλείται από την εκκλησιαστική ιστορία (f.16v). Δύο ηλικιωμένοι μοναχοί εικονίζονται αντικρυστά, σε όρθια στάση στα μεσοκίονια διαστήματα ενός αρχιτεκτονικού πλαισίου επί στενής λωρίδας εδάφους που δημιουργεί εντύπωση τρίτης διάστασης (εικ.11α). Οι μορφές φέρουν πανομοιότυπο φαιλόνιο και χιτώνα και η μεταξύ τους συνομιλία υποδηλώνεται με διασταυρούμενα βλέμματα και χειρονομίες. Απουσία επιγραφών, η αποκωδικοποίηση της εικόνας γίνεται σε συνάρτηση με το κείμενο που ακολουθεί στο recto της απέναντι σελίδας (f.17r). Πρόκειται για τον Ευσέβιο Καισαρείας (αριστερά), που κρατά ειλητό και περιγράφει το σύστημά του στον μοναχό Καρπιανό (δεξιά).⁷⁴

α.

β.

Εικ.11α-β. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Αριστερά: f.016v, Προμετωπίδα Επιστολής του Ευσεβίου, 73x90mm. Δεξιά: f.017v, Δεύτερη σελίδα της επιστολής του Ευσεβίου, 144x110mm, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁷⁵

Οι διαφορετικής κλίμακας βράχοι και ο μεσαίος κιονίσκος, που κομβώνεται με ηράκλειον άμμα, ίσως υποδηλώνουν την χωρική απόσταση των εικονιζομένων, ενώ οι εκατέρωθεν σπειροειδείς κίονες συμβολίζουν πιθανόν την Ιερουσαλήμ. Πάνω από τα κιονόκρανα εικονίζονται φηγούρες όπως γελωτοποιοί, μουσικοί και κοσμικές δραστηριότητες π.χ. μία σκηνή -ίσως- γεύματος ή μαντικής. Τους πλευρικούς κίονες βαστάζουν ζεύγη όμοιων μορφών που αντικαθιστούν τις βάσεις (εικ.12α,β,γ).⁷⁶ Τέλος, στο τύμπανο πάνω από το επιστήλιο δεσπόζει ρόδακας που επιστέφεται από τριπλή σειρά ανθοστόλιστης γιρλάντας κατά μήκος του μετώπου της ανψίδας.

⁷⁴ Hutter, ό.π., σ. 60.

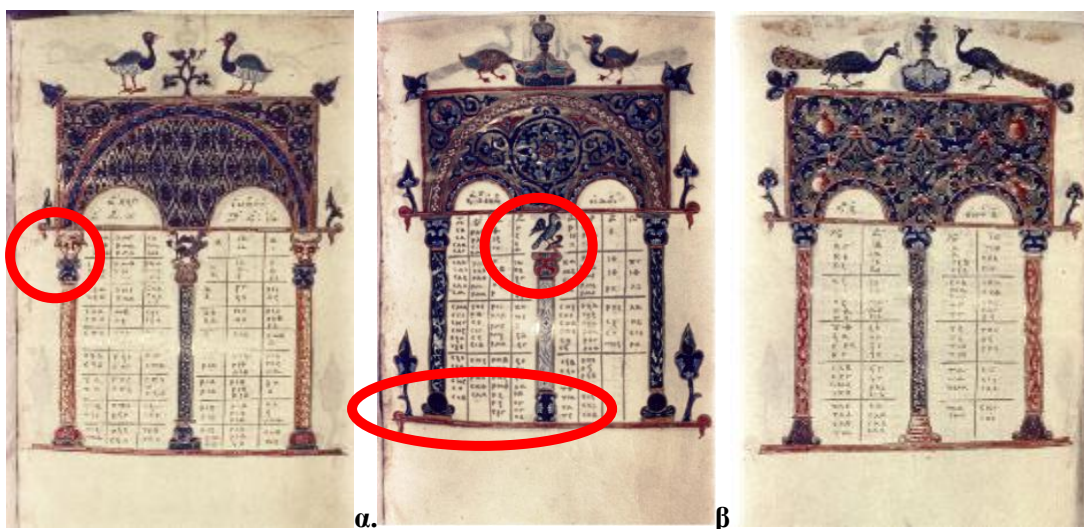
⁷⁵ Bodleian Library, ό.π.

⁷⁶ Hutter, ό.π., σ. 60.

Εικ.12. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus): f.016ν, Προμετωπίδα Επιστολής του Ευσεβίου, με σκηνές στα κιονόκρανα και τις βάσεις των κιόνων (λεπτομέρειες), β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁷⁷

Η επιστολή του Ευσεβίου εκτείνεται στο recto και verso του ιδίου φύλλου και εγκλείεται εντός δύο τόξων με λεπτούς μονολιθικούς κίονες. Η διάταξη του κειμένου ακολουθεί συμμετρικά το εσωτερικό περίγραμμα των αρχιτεκτονημάτων (εικ.11β). Αντίθετα, στους πίνακες αντιστοιχίας κυριαρχεί μεγαλύτερη πολυπλοκότητα και διακοσμητική διάθεση. Περίπλοκα μοτίβα αναπτύσσονται στις μετόπες άνωθεν των επιστηλίων, στην νοητή γραμμή των οποίων διαγράφονται ημικυκλικά πλαίσια άλλοτε με τίτλους ή κόσμημα και άλλοτε κενά περιεχομένου. Στην ανώτερη εξωτερική ζώνη, απεικονίζονται σκηνές γεμάτες ζωντάνια και κίνηση με αντικριστά ζεύγη άγριων, οικόσιτων και παραδείσιων πτηνών εκατέρωθεν δέντρου ζωής ή αναβλύζουσας κρήνης (εικ.13).

Εικ.13α-β-γ. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Πίνακες κανόνων αντιστοιχίας του Ευσεβίου: f.019r, 126x94mm, f.020r, 128x94mm & f.20ν, 128x98mm αντίστοιχα, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁷⁸

⁷⁷ Bodleian Library, ό.π.

⁷⁸ Bodleian Library, ό.π.

Στο άνοιγμα ορισμένων κανόνων αντιστοιχίας εντοπίζεται η ανά ζεύγη διακόσμησή τους, καθώς ο πίνακας στο verso είναι όμοιος με εκείνον στο recto της απέναντι σελίδας (f.18v-f.21r). Ενδιαφέροντα μοτίβα εντοπίζονται στα f.18v-f.19r, όπου τα κιονόκρανα και οι βάσεις των κίωνων φέρουν αντίστοιχα δαιμονικές μορφές και προσωποποιήσεις ημέρας και νύχτας (εικ.14α) και στα κιονόκρανα των f.19v-f.20r με σκηνή πέρδικας και αετού (εικ.14β). Εξέχον δείγμα της σχεδιαστικής δεινότητας του ζωγράφου αποτελεί το παρατακτικής δομής θαυμάσιο κόσμημα στις μετόπες των f.20v-f.21r, μία σύνθεση από ρόδα, φύλλα κισσού και άκανθας και βυζαντινής φιάλης στο κέντρο δενδρόσχημου μοτίβου (εικ.14γ).⁷⁹

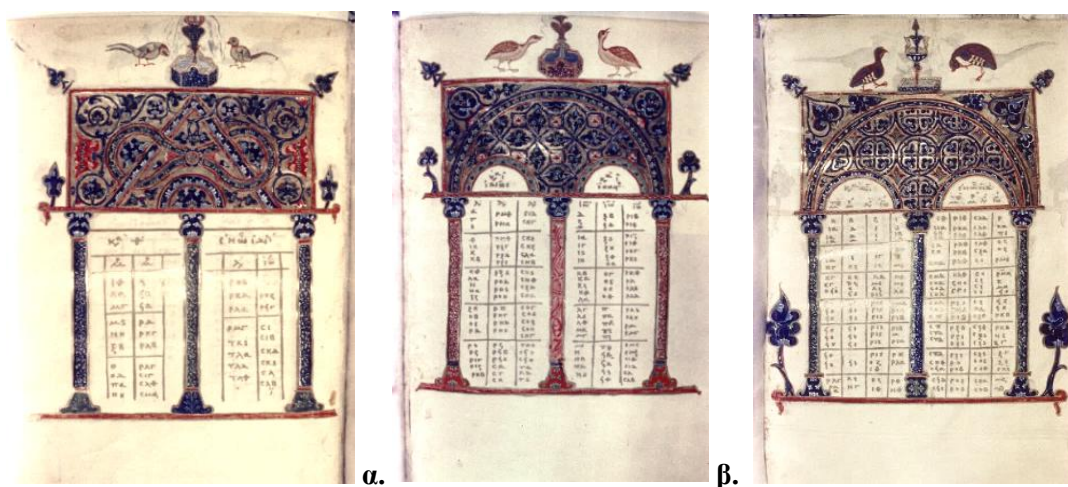
Εικ.14α-β-γ. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Πίνακες κανόνων αντιστοιχίας: f.019r, δαιμονική μορφή & προσωποποίηση ημέρας (λεπτομέρεια), f.020r, σκηνή πέρδικας και αετού (λεπτομέρεια), f.20v, κόσμημα τυμπάνου αντίστοιχα, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁸⁰

Στο τελευταίο ζεύγος κανόνων αντιστοιχίας (f.21v-f.22r) εντοπίζονται αποκλίσεις στα κοσμήματα των τυμπάνων. Παρά τις ομοιότητες των διακοσμητικών λεπτομερειών στους κίονες στήριξης, η πλήρωση εκάστου θριγκού διαφέρει ριζικά. Πιο συγκεκριμένα, στον πίνακα του verso (f.21v) κυριαρχούν η πρωτοτυπία και η γεωμετρικότητα του αετωματικού σχεδίου όπου δεσπόζει διαπλεκόμενο παγανιστικό στοιχείο. Στην απέναντι σελίδα (f.22r), η σύνθεση με φυτικά κοσμήματα φαίνεται να επιστρέφει με συνέπεια στο διακοσμητικό στυλ που χαρακτηρίζει τους πίνακες των προηγούμενων φύλλων (εικ.15α,β).

⁷⁹ Hutter, ό.π., σ. 60-61.

⁸⁰ Bodleian Library, ό.π.

Λαμβάνοντας υπόψιν την απώλεια του πρώτου πίνακα, μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν για την σχέση των διακοσμητικών συνθέσεων στο άνοιγμα του f.18r. Με σχετική ασφάλεια θεωρείται πιθανή η ύπαρξη ενός ακόμη φύλλου ανάμεσα στην δεύτερη σελίδα της επιστολής του Ευσεβίου και του πίνακα στο f.18r, το οποίου θα πρέπει να ήταν κενό στο recto και να φιλοξενούσε τον χαμένο πίνακα στο verso. Ο υπάρχων πίνακας επιστέφεται από τόξο με σταυρούς που προκύπτουν από εγγεγραμμένες σε κύκλους τετράδες καρδιόσχημων μοτίβων. Οι επιμέρους κύκλοι συγκροτούν κεντρικά το θεμελιώδες σύμβολο του χριστιανικού δόγματος (εικ.15γ).

Εικ.15α-β-γ. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Πίνακες κανόνων του Ευσεβίου f.21r, 128x96mm, f.22r, 130x97mm, f.18r, 125x95mm αντίστοιχα, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁸¹

Στο άνοιγμα των Ευαγγελίων, η εικονογράφηση συνδυάζει το πορτρέτο εκάστου γραφέα-Ευαγγελιστή με ένα επεισόδιο του Δωδεκαόρτου⁸²: Ευαγγελιστής Ματθαίος/Γέννηση (f.23v), Ευαγγελιστής Μάρκος/Βάπτιση (f.80v), Ευαγγελιστής Λουκάς/Ευαγγελισμός (f.118v), Ευαγγελιστής Ιωάννης/Ανάσταση (f.178v). Πρόκειται για ενεπίγραφες μικρογραφίες στο verso κάθε φύλλου, απέναντι από την πρώτη σελίδα του ευαγγελικού κειμένου στο recto του επομένου. Και οι δύο εικόνες βρίσκονται εντός του ιδίου διακοσμητικού τόξου, δηλαδή τα πορτρέτα στο μεσοκίνιο διάστημα της

⁸¹ Bodleian Library, ό.π.

⁸² Για την εικονογραφική ανάπτυξη του Δωδεκαόρτου στην Μεσοβυζαντινή περίοδο και την θέση των Ευαγγελιστών στο εικονογραφικό πρόγραμμα στα σύνολα μνημειακής ζωγραφικής βλ. Λινάρδου Κ., «Μνημειακή ζωγραφική της μέσης βυζαντινής περιόδου. Βυζαντινές τοιχογραφίες και ψηφιδωτά από το 843 έως το 1200», στο: Λουγγής Τ. & Λαμπάδα Δ. (επιμ.), *Βυζάντιο. Ιστορία και πολιτισμός, ερευνητικά πορίσματα. Τέχνη και σκέψη*. Τόμος Γ'. Ηρόδοτος. Αθήνα 2016, σ. 149-150.

κάτω ζώνης και οι εορταστικές σκηνές στα τύμπανα πάνω από το νοητό επιστήλιο (εικ.16α,β).⁸³

Οι μορφές των Ευαγγελιστών είναι τοποθετημένες αριστερά, σε στάση τριών τετάρτων με φορά προς το κείμενο στο απέναντι recto. Οι τρεις πρώτοι εικονίζονται σε χώρο εσωτερικό, καθιστοί απέναντι από αναλόγιο. Στο χέρι κρατούν γραφίδα και περγαμηνή και συγγράφουν ή βρίσκονται σε περισυλλογή⁸⁴, τύπος που προέρχεται από αρχαία πρότυπα καθώς μιμείται την κλασική εικονογραφία φιλοσόφων (εικ.16α). Ο Ευαγγελιστής Ιωάννης εικονίζεται όρθιος στην ύπαιθρο, με βλέμμα στραμμένο στην παράσταση του τυμπάνου, να υπαγορεύει στον Πρόχορο, τον νεαρό διάκονο που κρατά τα υλικά γραφής καθιστός απέναντί του (εικ.16β).

Σε όλες τις συνθέσεις, ο μικρογράφος επεξεργάζεται καθιερωμένους και εμπεδωμένους εικονογραφικούς τύπους με έμφαση στο συμβολικό περιεχόμενο των λεπτομερειών και τις κοινώς αποδεκτές συμβάσεις π.χ. λευκή περιστέρα ως αναφορά στο Άγιο Πνεύμα, μοτίβο ιχθυόμορφου αναλογίου κ.ά. (εικ.16α)⁸⁵. Επιπρόσθετα, ακολουθεί τα ιδιαίτερα τεχνοτροπικά γνωρίσματα που αναπτύχθηκαν κατά την κομνηνεια περίοδο όπως μνημειακότητα, εκλέπτυνση και κομψότητα. Οι μορφές έχουν κίνηση και ευλυγισία και οι πτυχώσεις των ενδυμάτων διαγράφουν τις θέσεις των σωμάτων κάτω από τα υφάσματα. Η εκφραστικότητα εντείνεται με χειρονομίες προσδίδοντας ψυχολογική διάσταση στα δρώμενα⁸⁶.

Ο κύκλος των μικρογραφιών αντλεί ως έναν βαθμό από την παραδοσιακή εικονογράφηση Ευαγγελίων. Εντούτοις, παρουσιάζει αξιοσημείωτη πρωτοτυπία και έναν βαθμό πολυπλοκότητας αναφορικά με την σύνδεση κειμένου και εικόνας. Πιο συγκεκριμένα, πορτρέτα Ευαγγελιστών κοσμούν τα εικονογραφημένα Ευαγγέλια ήδη από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, ενώ ο εμπλουτισμός τους με επεισόδια από την ευαγγελική ιστορία απαντά για πρώτη φορά περί τα τέλη του 11^{ου} αιώνα. Μία από τις καινοτομίες του κώδικα Ebnerianus έγκειται στο γεγονός ότι τα επεισόδια που συνοδεύουν τα πορτρέτα των Ευαγγελιστών τοποθετήθηκαν στο ίδιο ζωγραφικό πεδίο και συγκεκριμένα στο τόξο πάνω από τον εικονιζόμενο Ευαγγελιστή.⁸⁷

---

⁸³ Meredith, ό.π., σ. 419.

⁸⁴ Για την εικονογραφία του 12^{ου} αιώνα. Βλ. Delvoye C., *Βυζαντινή Τέχνη*. Μετάφραση Παπαδάκη Μαντώ. Παπαδήμας. Αθήνα 1988, σ. 420-423.

⁸⁵ Hutter, ό.π., σ. 62. Mango C., *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της νέας Ρώμης*. Μετάφραση Δ. Τσουγκαράκης. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα 1988, σ. 314-315. Rodley, ό.π., σ.61-62.

⁸⁶ Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., σ. 21-23.

⁸⁷ Meredith, ό.π., σ. 420.

Επίσης, τα επεισόδια αυτά, που προέρχονται από το Δωδεκάορτο, αναφέρονται σε μεγάλες ετήσιες εορτές από τον Χριστολογικό κύκλο. Ωστόσο, η θέση των παραστάσεων στις σελίδες του κώδικα Ebnerianus δεν αντιστοιχεί στην ημερολογιακή σειρά κατά την οποία τιμώνται οι εικονιζόμενες εορτές ετησίως ούτε στην χρονολογική σειρά ως συμβάντα από την ζωή του Χριστού. Για παράδειγμα, τον κύκλο της εικονογράφησης των Ευαγγελίων ανοίγει η Γέννησή Του, που τιμάται στις 25 Δεκεμβρίου ενώ ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, που εορτάζεται στις 25 Μαρτίου και προηγείται της γεννήσεως, τοποθετείται μετά από τις σκηνές της Γέννησης και της Βάπτισης του Χριστού.

α.

β.

Εικ.16α-β. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus), f.118v, Ευαγγελιστής Λουκάς & Χαιρετισμός, 147x112mm & f.178v, Ευαγγελιστής Ιωάννης & Ανάσταση, 139x112 mm αντίστοιχα, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁸⁸

Ακόμη, από τις προαναφερθείσες εορταστικές σκηνές που εικονογραφούνται, μόνο οι τρεις περιγράφονται στα κείμενα των αντίστοιχων Ευαγγελίων, δηλαδή η Γέννηση, η Βάπτιση και ο Ευαγγελισμός. Η σκηνή της Ανάστασης, που συνοδεύει το πορτρέτο του Ευαγγελιστή Ιωάννη, δεν περιγράφεται στο ευαγγελικό του κείμενο. Η πρώτη σύνδεση ανάμεσα στην παράσταση και το πορτρέτο εντοπίζεται στο περιεχόμενο των επιγραμμάτων που αναγράφονται στα περιθώρια της αντίστοιχης προμετωπίδας. Εκεί, οι στίχοι αναφέρονται άμεσα στην εορτή του Χριστολογικού κύκλου, που απεικονίζεται στο τύμπανο των συνθέσεων πάνω από κάθε Ευαγγελιστή.⁸⁹

⁸⁸ Bodleian Library, ό.π.

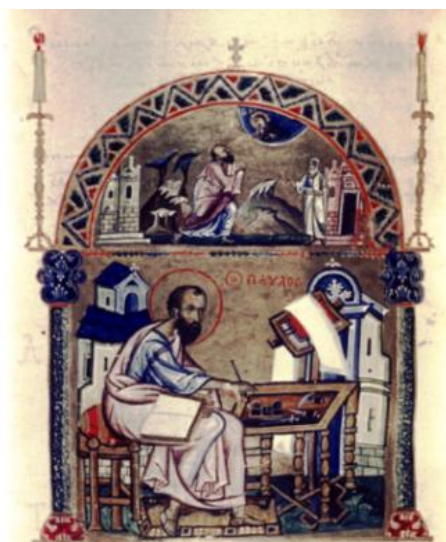
⁸⁹ Ο.π., σ. 420.

Σε δεύτερο επίπεδο ερμηνείας, το συνταίριασμα της σκηνής/εορτής με το συγκεκριμένο πορτρέτο γίνεται βάσει της Λειτουργικής πρακτικής: στη Θεία Λειτουργία, που τελείται κατά τον εορτασμό του συγκεκριμένου ευαγγελικού επεισοδίου, γίνεται ανάγνωση της αντίστοιχης περικοπής από το συγκεκριμένο Ευαγγέλιο, π.χ. την ημέρα των Χριστουγέννων διαβάζεται η περικοπή από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου και προς τούτο το πορτρέτο του Ευαγγελιστή συνδυάζεται με τη σκηνή της Γέννησης. Η αντιστοίχιση αυτή ισχύει και για τον Εσπερινό που τελείται την προηγούμενη ημέρα κάθε εορτής.⁹⁰

Οι μελετητές εντοπίζουν και μία τρίτη διακειμενική σύνδεση ανάμεσα στα πορτρέτα, τα εορταστικά επεισόδια, τα επιγράμματα και μία ειδική κατηγορία κειμένων, τα προλεγόμενα. Πρόκειται για αφηγήσεις με βιογραφικές πληροφορίες για τους Ευαγγελιστές, που αποδίδονται σε μεταγενέστερους συγγραφείς και εντοπίζονται ως ένθετα κείμενα σε ελληνικά χειρόγραφα Καινής Διαθήκης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιλογή της παράστασης της Ανάστασης που συνοδεύει το πορτρέτο του Ευαγγελιστή Ιωάννη. Ο συνδυασμός αιτιολογείται σε συνεξέταση με προλεγόμενα που αναφέρονται στον ευαγγελιστή ως αφηγητή της Ανάστασης του Χριστού (εικ.16β).⁹¹

α.

β.

Εικ.17α-β. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Προμετωπίδες. Αριστερά: f.231v, Ευαγγελιστής Λουκάς & «Θεόφιλος», 132x97mm. Δεξιά: f.312v, Απόστολος Παύλος 120x94mm, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁹²

⁹⁰ Ο.π., σ. 420-422.

⁹¹ Ο.π., σ. 422-423.

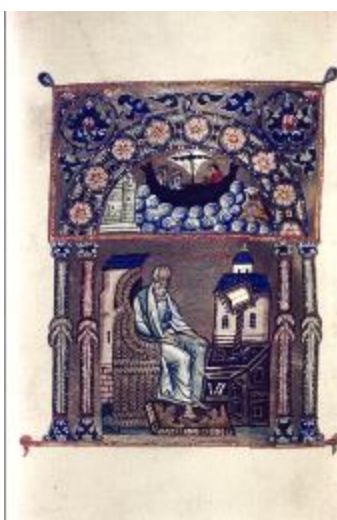
⁹² Bodleian Library, ό.π.

Ο εμπλουτισμός των βιβλίων της Καινής Διαθήκης με προμετωπίδες, πέραν των Ευαγγελίων, αποτελεί αξιοσημείωτη καινοτομία του κώδικα Ebnerianus, όπως έχει ήδη υπογραμμιστεί. Στις Πράξεις των Αποστόλων, εικονίζεται εκ νέου ο Ευαγγελιστής Λουκάς ως συγγραφέας του βιβλίου (f.231v) και, αντί του αναλογίου, απέναντί του στέκεται όρθια εστεμμένη ανδρική μορφή με ένδυμα αυτοκρατορικό (εικ.17α). Την σκηνή επιστέφει τόξο με τρίλοβο περίγραμμα με την σκηνή της Αναλήψεως στο κεντρικό μετάλλιο. Η σύνδεση κειμένου-εικόνας βρίσκεται στους εναρκτήριους στίχους των Πράξεων που αφηγούνται τους τελευταίους λόγους του Χριστού στους Μαθητές και την Ανάληψή Του (Πράξ.Α:1-12). Στη Θεία Λειτουργία την ημέρα της συγκεκριμένης εορτής, αναγιγνώσκεται περικοπή από το κατά Λουκάν Ευαγγέλιον (Λουκ.κδ':36-53).⁹³

Στις Επιστολές, η συσχέτιση πορτρέτου και αφηγηματικής σκηνής αποδεσμεύεται από τις επιταγές του Λειτουργικού τυπικού. Η επιλογή φαίνεται πως γίνεται στην βάση των βιογραφικών πληροφοριών που διαθέτουμε για τους συγγραφείς των Επιστολών. Υπό το πρίσμα αυτό, ερμηνεύονται οι αντιστοιχίσεις του Αποστόλου Πέτρου με το επεισόδιο της απελευθέρωσής του από την φυλακή, του Ιωάννη με το θαλάσσιο ταξίδι του προς την νήσο της Αποκάλυψης, την Πάτμο και του Αποστόλου Παύλου με το επεισόδιο της μεταστροφής του⁹⁴ στον Χριστιανισμό (εικ.17β, 18α-β).⁹⁵

α.

β.

Εικ.18α-β. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Προμετωπίδες. Αριστερά: f.292v, Απόστολος Πέτρος 120x78mm. Δεξιά: f.302v, Άγιος Ιωάννης εκ Πάτμου, 128x98mm, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁹⁶

⁹³ Linardou, «Imperial impersonations», ό.π., σ.166.

⁹⁴ Γαλ. 1:15-16.

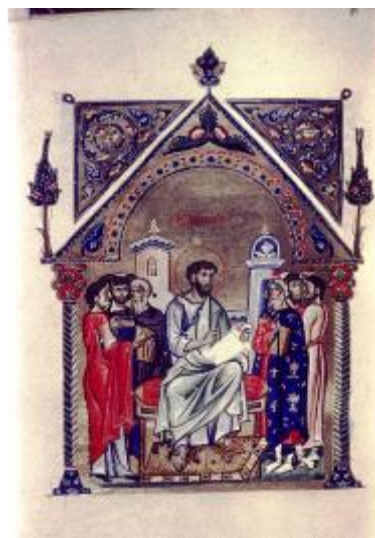
⁹⁵ Meredith, ό.π., σ. 423.

⁹⁶ Bodleian Library, ό.π.

Τέλος, οι ολοσέλιδες μικρογραφίες στις Επιστολές του Ιακώβου και του Ιούδα δεν συνοδεύονται από κάποιο ιδιαίτερο επεισόδιο που να σχετίζεται άμεσα με τον βίο τους (εικ.19). Ειδικότερα, ο πρώτος εικονίζεται να κηρύττει τον Λόγο του Θεού πλαισιωμένος από δύο ομάδες κατηχουμένων (f.287v) και η σκηνή ενδεχομένως εικονογραφεί την αρχική φράση της Επιστολής του, δηλαδή τον χαιρετισμό του προς τις δώδεκα διασκορπισμένες φυλές⁹⁷. Ο Απόστολος Ιούδας απεικονίζεται όρθιος σε συνομιλία με τον Χριστό ή «χείραν Θεού», μέσα σε τετράλοβο πλαίσιο (f.310r). Η εικόνα ίσως ενσωματώνει συμβολικές συνδηλώσεις καθώς τα τέσσερα μετάλλια που πλαισιώνουν το πορτρέτο φέρουν λαγό και λέοντα, σύμβολα αναγέννησης και δύναμης αντίστοιχα.⁹⁸

α.

β.

Εικ.19α-β. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Προμετωπίδες. Αριστερά: f.310r, Απόστολος Ιούδας 114x106mm. Δεξιά: f.287v, Απόστολος Ιάκωβος 130x93mm, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.⁹⁹

⁹⁷ Ιακ. 1:1, «ταῖς δώδεκα φυλαῖς ταῖς ἐν τῇ διασπορᾷ χαίρειν».

⁹⁸ Tsamakda Vasiliki (επιμ), *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*, Λάντνεν 2017, σ. 267-268. Hutter, ό.π., σ. 64-66. Martin Kathleen (επιμ), *The Book of Symbols. Reflections on Archetypal Images*. Taschen. Κολονία & Λονδίνο 2010, σ. 208, 268-269.

⁹⁹ Bodleian Library, ό.π.

Δ. Κοσμική παρουσία & βιβλικές μορφές: Η λειτουργία της εικόνας

Η εξαιρετική κατάσταση διατήρησης του κώδικα Ebnerianus προσφέρει τη δυνατότητα σφαιρικής μελέτης, διερεύνησης και ερμηνείας ενός μεσαιωνικού χειρογράφου της Καινής Διαθήκης γύρω από τον σχεδιασμό και την λειτουργία της εικόνας. Γενικότερα, η παραγωγή του βιβλίου, στην διάρκεια του Μεσαίωνα, υπήρξε επίπονη, χρονοβόρα και πολυδάπανη διαδικασία και οι εικονογραφημένοι κώδικες προορίζονταν μόνο για μέλη των ανώτερων τάξεων. Πρόκειται για εξατομικευμένα χειροποίητα αντικείμενα πολυτελείας που ικανοποιούσαν πολύπλευρες αισθητικές και λατρευτικές ανάγκες και ταυτόχρονα ενσωματώθηκαν στον γραπτό τους διάκοσμο αξίες και αντιλήψεις των εκλεκτών αναγνωστών.¹⁰⁰

Στην περίπτωση του υπό εξέταση χειρογράφου, δύο τουλάχιστον μικρογραφίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τον τρόπο λειτουργίας της εικόνας. Πιο συγκεκριμένα, στο άνοιγμα των *Πράξεων των Αποστόλων* (f.231v), εικονίζεται στα αριστερά ο Ευαγγελιστής Λουκάς ως συντάκτης του συγκεκριμένου βιβλίου της Καινής Διαθήκης. Συγκριτικά με το πορτρέτο του γραφέα στο άνοιγμα του Ευαγγελίου, εντοπίζονται ελάχιστες διαφορές. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου, η στάση του σώματος και τα φύλλα περγαμηνής στα πόδια του, οι πτυχώσεις και τα χρώματα των ενδυμάτων διατηρούνται αυτούσια, σύμφωνα με τον καθιερωμένο τύπο (εικ.20α,β).¹⁰¹

Εν συνεχεία, η προσοχή του αναγνώστη επικεντρώνεται στα δεξιά, όπου εικονίζεται όρθια ανδρική εστεμμένη μορφή με πολυτελή αυτοκρατορική περιβολή. Η ενδυμασία περιλαμβάνει χρυσό ταβλίον, κόκκινο χειριδωτό χιτώνα με χρυσές περιχειρίδες και από πάνω κόκκινο -σχεδόν ποδήρη- μανδύα που κοσμεύεται με χρυσοκέντητα μοτίβα φοίνικα και συγκρατείται με πόρπη στο στήθος. Ακόμη, τα κόκκινα τζαγγία, σημαντικό εξάρτημα της αυτοκρατορικής ενδυμασίας, φέρουν λευκά μαργαριτάρια. Ο μανδύας σκεπάζει τον κορμό, το αριστερό άνω άκρο και τον δεξί βραχίονα. Με το ακάλυπτο δεξί χέρι και ελαφρώς γερμένη την κεφαλή, χειρονομεί προς τον Ευαγγελιστή σε ένδειξη αποδοχής της αφιέρωσης. Τα δύο πρόσωπα επικοινωνούν άμεσα με βλέμμα διαπεραστικό (εικ.20α).¹⁰²

Τα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά της εστεμμένης μορφής, η οποία δεν

¹⁰⁰ Ronconi Filippo, « Manuscripts as Stratified Social Objects». *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*. Vol. 4 (2018), σ. 20-23, 25.

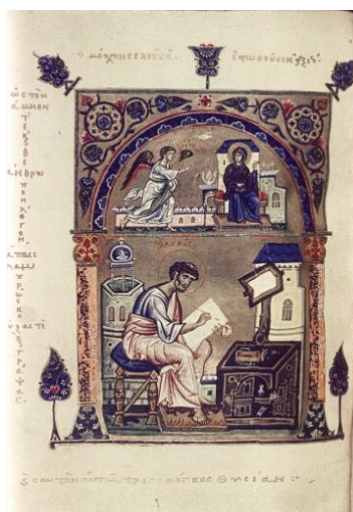
¹⁰¹ Anderson Jeffrey C., «A Twelfth-Century Leaf from the Byzantine Courtly Circle in the Freer Gallery of Art (Freer 33.12)», *Gesta* Vol. 35, No. 2 (1996), σ. 144.

¹⁰² Huter, ό.π., σ. 64. Linardou, «Imperial impersonations», ό.π., σ. 167.

ταυτίζεται με επιγραφή, διακρίνονται από ζωντάνια, λεπτότητα, ευγένεια και ισορροπία: η οξεία ρινική γραμμή αμβλύνεται από τον λεπτό μύστακα και την μεσαίου μήκους γενειάδα που σχεδόν αποκρύπτουν τα στενά χείλη. Καστανά ελαφρώς κυματιστά μαλλιά πλαισιώνουν το επίμηκες πρόσωπο, αφήνοντας ορατή την αριστερή παρειά. Στην κεφαλή φέρει ιδιότυπο στέμμα, το κάτω μέρος του οποίου παραπέμπει σε σεβαστοκρατορικό μαργαριταρένιο διάδημα (το στεμματογύριο) ενώ το άνω κόκκινο καλυπτήριο τμήμα κοσμείται με μαργαριταρένιο τριφύλλι στην κορυφή.¹⁰³

α.

β.

Εικ.20α-β. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Προμετωπίδες. Αριστερά: Πράξεις των Αποστόλων, f.231v Ευαγγελιστής Λουκάς & Ευαγγέλιο του Λουκά, f.118v πορτρέτο του Ευαγγελιστή αντίστοιχα, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.¹⁰⁴

Η ανώνυμη μορφή ερμηνεύεται από κάποιους μελετητές ως η εικονογραφική απόδοση του Θεόφιλου, όνομα το οποίο αναφέρεται στις εισαγωγικές φράσεις και των δύο βιβλίων του Ευαγγελιστή Λουκά. Αρχικά, στο ευαγγελικό κείμενό του δηλώνει την πρόθεση να διηγηθεί στον «κράτιστο Θεόφιλο» την ζωή και το έργο του Κυρίου (Λουκ.1:1-4¹⁰⁵). Στον εναρκτήριο στίχο των Πράξεων των Αποστόλων, που σημειώνεται ως συνέχεια του πρώτου συγγράμματος, επαναλαμβάνεται η προσφώνηση στον Θεόφιλο (Πράξ.1:1¹⁰⁶). Μάλιστα, οι δύο ονομαστικές αναφορές οδήγησαν μεταξύ

¹⁰³ Linardou, «Imperial impersonations», ό.π., σ. 166-167.

¹⁰⁴ Bodleian Library, ό.π.

¹⁰⁵ «Ἐπειδὴ περ πολλοὶ ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι διήγησιν περὶ τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων, καθὼς παρέδωκαν ἡμῖν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου, ἔδοξε καί μοι, παρηκολουθηκότες ἀνωθεν πᾶσιν ἀκριβῶς, καθεξῆς σοι γράψαι, κράτιστε Θεόφιλε, ἵνα ἐπὶ γνώσῃς τὴν ἀσφάλειαν».

¹⁰⁶ «Τὸν μὲν πρῶτον λόγον ἐποίησά μιν περὶ πάντων, ᾧ Θεόφιλε, ὧν ἤρξατο ὁ Ἰησοῦς ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν».

άλλων τους βιβλικούς μελετητές στην απόδοση αμφότερων των βιβλίων στον ίδιο συγγραφέα, τον Λουκά.¹⁰⁷

Οι προτάσεις γύρω από την ταυτότητα του Θεόφιλου παραμένουν υποθετικές. Κατά μία άποψη, δεν πρόκειται για υπαρκτό πρόσωπο αλλά για έναν συμβολισμό. Σύμφωνα με τα συνθετικά μέρη της λέξης «Θεόφιλος», δηλαδή Θεός και «φιλώ» που σημαίνει αγαπώ, Θεόφιλος μπορεί να είναι εκείνος που αγαπά τον Θεό ή ο αγαπητός του Θεού. Επειδή τα κείμενα αυτά απευθύνονται στο ευρύ κοινό, «Θεόφιλος» δύναται να είναι κάθε αναγνώστης του Λόγου του Θεού. Μελετητές που δέχονται την ύπαρξη του Θεοφίλου, προτείνουν πρόσωπα των βιβλικών αφηγήσεων ή εικάζουν ότι ήταν σύγχρονος του Λουκά π.χ. ο εκδότης των έργων του Αποστόλου. Μία τρίτη θέση υποστηρίζει ότι αφορά ψευδώνυμο για την διαφύλαξη της ανωνυμίας κάποιου Εβραίου ή Ρωμαίου της εποχής.¹⁰⁸

Είτε πρόκειται για υπαρκτό πρόσωπο είτε για προσωποποιημένη αλληγορία του «φίλου του Θεού», οι παραπάνω ερμηνείες ανταποκρίνονται στη λειτουργική χρήση του κώδικα και τη σχέση εικόνας-κειμένου καθώς η μικρογραφία εναρμονίζεται με τις πρώτες φράσεις του κειμένου στην απέναντι σελίδα (f.232r) όπου γίνεται η ανάγνωση του χαιρετισμού. Σε πρώτο επίπεδο ερμηνείας, η μικρογραφία συνιστά ένα ευανάγνωστο εικονογραφικό σχήμα για την εικαστική απόδοση της κλητικής προσφώνησης που απευθύνει ο συγγραφέας σε ένα ευρύτερο κοινό πιστών και κατηχούμενων, οι οποίοι ασπάστηκαν τον Λόγο του Θεού.¹⁰⁹

Παράλληλα, η παράσταση της Ανάληψης αντιστοιχεί στην αφήγηση του πρώτου κεφαλαίου των Πράξεων (Πραξ.1:2¹¹⁰) και στα προκαθορισμένα αναγνώσματα για τη Θεία Λειτουργία την ημέρα του εορτασμού της Αναλήψεως, δηλαδή την ευαγγελική περικοπή (Λουκ.κδ':36-53) και το απόσπασμα από τις *Πράξεις* (Πράξ.Α:1-13). Από την άλλη, η εικόνα της αυτοκρατορικής μορφής αποπνέει επισημότητα και επιβλητικότητα και στη σκέψη των Βυζαντινών -των ανθρώπων της εποχής που φιλοτεχνήθηκε- η προσφώνηση «κράτιστε Θεόφιλε» εκλαμβάνεται μάλλον ως

---

¹⁰⁷ Burkett Delbert, *An Introduction to the New Testament and the Origins of Christianity*, Cambridge University Press. Ηνωμένο Βασίλειο 2002, σ. 195-196.

¹⁰⁸ Pickett Raymond, «Luke and Empire: An Introduction», στο: Rhoads David, Esterline David, Won Lee Jae (επιμ), *Luke-Acts and Empire: Essays in Honor of Robert L. Brawley*. Pickwick. Όρεγκον 2011, σ. 8-10. Linardou, «Imperial impersonations», ό.π., σ.166. Burkett, ό.π., σ. 204.

¹⁰⁹ Meredith, ό.π., σ. 419, 423. Linardou, «Imperial impersonations», ό.π., σ. 166.

¹¹⁰ «ἄχρι ἣς ἡμέρας ἐντειλάμενος τοῖς ἀποστόλοις διὰ Πνεύματος Ἁγίου οὗς ἐξελέξατο ἀνελήφθῃ»

κυριολεκτική: ο Ευαγγελιστής απευθύνεται σε πρόσωπο κύρους που χαίρει υψηλής εκτίμησης.¹¹¹

Μία διαφορετική προσέγγιση ερμηνεύει τη μορφή του Θεόφιλου ως την επιμελώς σχεδιασμένη μεταμφίεση του σεβαστοκράτορος Ισαάκιου Κομνηνού. Ο τίτλος του απονεμήθηκε το 1188, από τον αδερφό του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνό, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης για την βοήθειά του στην διεκδίκηση του στέμματος απέναντι στις επιβουλές της βασιλομήτορος Ειρήνης Δούκαινας και της αδερφής του, Άννας Κομνηνής που εποφθαλμιούσαν τον θρόνο για λογαριασμό του συζύγου της Άννας, Νικηφόρου Βρυέννιου. Σύμφωνα με το τυπικό του πατέρα τους Αλεξίου Α΄, ο τίτλος «*τοῦ σεβαστοκράτορος*» εγγυόταν την διαδοχή στον αυτοκρατορικό θρόνο, την οποία ο Ισαάκιος θεωρούσε δικαιωματική καθώς είχε γεννηθεί στην «πορφύρα».¹¹²

Εντούτοις, η αναγόρευση του πρίγκιπα Αλεξίου Β΄ σε «συναυτοκράτορα» (π.1122) αποκάλυψε τις προθέσεις του Ιωάννη Β΄, να εγκαθιδρύσει διαδοχή βάσει πατριαρχικής γραμμής αίματος. Ο Ισαάκιος αποκλείστηκε από τον θρόνο αφού ο τίτλος του «σεβαστοκράτορος» ήταν πλέον άνευ ουσίας. Έκτοτε εγκαινιάστηκε μία μακρά περίοδος αντιπαλότητας, με τους κατόχους του αυτοκρατορικού θρόνου και μεθοδεύσεων του Ισαάκιου, που στόχευαν στην ανάληψη της εξουσίας. Πλέον αυτοπροσδιοριζόταν ως «πορφυρογέννητος» και «υιός Αλεξίου Α΄» και προέβαλε το προνομιακό καθεστώς της γέννησης και της εξ αίματος διαδοχής προπαγανδίζοντας, στη συλλογική συνείδηση, την μελλοντική αυτοκρατορική του «εικόνα».¹¹³

Παράλληλα, ανέλαβε χορηγός σε σημαντικά έργα π.χ. κατασκευή υδραγωγείου στην Μονή Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή στον Ιορδάνη, ανακαίνιση της Μονής Αγίου Στεφάνου της Αυρηλιανής στην Κωνσταντινούπολη, οικοδομώντας κατά τον τρόπο αυτό την υστεροφημία του. Καλλιεργημένος και με εκλεπτυσμένο γούστο, αναδείχθηκε μεγάλος υποστηρικτής των τεχνών και των γραμμάτων ενώ σε επίπεδο δημόσιας θρησκευτικής τέχνης, ξεχωρίζει η ανακαίνιση της Μονής της Χώρας στην βυζαντινή πρωτεύουσα (π.1120) η οποία πιθανότατα εξωραΐστηκε με κάποιο εκτεταμένο εικονογραφικό πρόγραμμα, αντάξιο της αυτοκρατορικής πατρωνίας.¹¹⁴

---

¹¹¹ Linardou, «Imperial impersonations», ό.π., σ. 166.

¹¹² Ό.π., σ. 156-158, 167.

¹¹³ Ό.π., σ. 157-158.

¹¹⁴ Ό.π., σ. 160, 169.

Ο γραπτός διάκοσμος της Μονής που σώζεται σήμερα είναι μεταγενέστερος και υλοποιήθηκε από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, στο α' τέταρτο του 14^{ου} αιώνα. Στον εσωνάρθηκα του καθολικού υπάρχει παράσταση Δέησης στα αριστερά της οποίας εικονίζεται νεαρή εστεμμένη ανδρική μορφή. Πλησίον της υπάρχει επιγραφή που αναφέρει μεταξύ άλλων το όνομα «Ισαάκιος» (εικ.21α). Ενδεχομένως ο Μετοχίτης να διατήρησε την εικονογραφία του προκατόχου του και το πορτρέτο του 14^{ου} αιώνα να διασώζει την εικόνα του Ισαάκιου Κομνηνού με την οποία ο σεβαστοκράτορας επέλεξε να εξεικονίσει τον εαυτό του σε ένα σπουδαίας σημασίας λατρευτικό χώρο της Κωνσταντινούπολης.¹¹⁵

Οι ομοιότητες του ψηφιδωτού πορτρέτου στο καθολικό της Μονής με την ανώνυμη ανδρική μορφή στον κώδικα Ebnerianus εντοπίζονται αρχικά στα ιδιαίτερα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, την γεωμετρία του προσώπου, την κόμη και την γενειάδα. Αμφότερες οι μορφές φέρουν διάλυθα διαδήματα που συμπληρώνονται από ημικυκλικά στοιχεία. Ισχυρές ενδείξεις συνηγορούν στην ταύτιση των δύο εικονιζόμενων προσώπων με τον Ισαάκιο και υπό το φως αυτής της θέσης, οι εικόνες εναρμονίζονται με τις πρακτικές του σεβαστοκράτορα: ο Ισαάκιος επεξεργάστηκε την οπτικοποίηση της εστεμμένης αυτοκρατορικής μορφής του και η ρητορική της εικόνας αξιοποιήθηκε από κοινού στην δημόσια και ιδιωτική θέαση (εικ.21β).¹¹⁶

α.

β.

Εικ.21α-β. Αριστερά: Εστεμμένη ανδρική μορφή (λεπτομέρεια), παράσταση Δέησης, Μονή της Χώρας, 14^{ος} αιώνας, Κωνσταντινούπολη.¹¹⁷ Δεξιά: Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Πράξεις των Αποστόλων, f.231v, αυτοκρατορική μορφή (λεπτομέρεια), β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.¹¹⁸

¹¹⁵ Rodley, *ό.π.*, σ. 220, 330-331. Linardou, «Imperial impersonations», *ό.π.*, σ. 160, 169.

¹¹⁶ Linardou, «Imperial impersonations», *ό.π.*, σ. 160-162, 164.

¹¹⁷ Buse Keskin, «Kariye Mosque: Triumph of restoration, heritage preservation unveiled in Istanbul», *Daily Sabah.com* (7-Μαΐου-2024). Διαθέσιμο Online στο: <https://www.dailysabah.com/arts/kariye-mosque-triumph-of-restoration-heritage-preservation-unveiled-in-istanbul/news> Ημερομηνία πρόσβασης 06-08-2025.

¹¹⁸ Bodleian Library, *ό.π.*

Στην περίπτωση της προμετωπίδας του κώδικα, πρόθεση του Ισαάκιου ήταν μάλλον η μίμηση των ιδιοτήτων του Θεόφιλου, του οποίου την περσόνα οικειοποιείται, μεταμφιεζόμενος σε αυτοκρατορική μορφή. Υπό το πρίσμα αυτό, στόχος δεν είναι η μυστικότητα αλλά η ενσωμάτωση ουσιωδών στοιχείων της προσωπικότητας του χαρακτήρα, τον οποίο συνειδητά επιλέγει να προσποιηθεί. Επιπλέον, η φιγούρα του Θεόφιλου εναρμονιζόταν με τις επιθυμίες του σεβαστοκράτορα: η αυτοκρατορική περιβολή ενός αυτόνομου πορτρέτου προσφέρει τον απαιτούμενο χώρο αυτοπροβολής και ενσαρκώνει τον φιλόδοξο σκοπό του.¹¹⁹

Η ατμόσφαιρα της μικρογραφίας, από όπου απουσιάζουν επιγραφές και επιγράμματα, απηχεί αντίστοιχη αίσθηση επισημότητας. Η λιτή και ταπεινής κατασκευής επίπλωση, από το πορτρέτο του Ευαγγελίου του Λουκά αντικαταστάθηκε από αντικείμενα πιο εκλεπτυσμένα στο πορτρέτο των Πράξεων. Για παράδειγμα, το κάθισμα τύπου δίφρου, με καλοδουλεμένες επιφάνειες απηχεί πολυτέλεια, το υποπόδιο κοσμείται με μαργαριτάρια και τάπητα με φυτικό μοτίβο. Ακόμη, το κόκκινο αυτοκρατορικό χρώμα δεσπόζει αντί για τις μπλε αποχρώσεις σε λεπτομέρειες, όπως το μαξιλάρι με χρυσό διακοσμητικό ρέλι και τη δίριχτη στέγη, ίσως υπαινικτική αναφορά στα πορφυρά διαμερίσματα (εικ.20α,β).

Επίσης, στο χειρόγραφο εντοπίζονται δύο ολοσέλιδες μικρογραφίες που αποκλίνουν από τον κανόνα παλαιώσης των πορτρέτων. Στο άνοιγμα των επιστολών του Παύλου (f.312v), το πορτρέτο του καθιστού γραφέα συνδυάζεται με ένα κομβικό επεισόδιο στην ζωή του κορυφαίου Αποστόλου. Πρόκειται για την προσωρινή τύφλωσή του, απόρροια της οραματικής εμπειρίας του Θεού όταν ως διώκτης ακόμη των Χριστιανών, ο Σαούλ (ή Σάυλος) κατευθυνόταν στη Δαμασκό (Πραξ.8:9-9). Η μικρογραφία περικλείεται σε ανίδα με σταυρό πλαισιωμένη εκατέρωθεν από δύο χρυσά μνημειακά κηροπήγια (candelabra) με αναμμένα κεριά, που προσδίδουν λατρευτικό χαρακτήρα στην σύνθεση και παραπέμπουν σε εκκλησιαστικό προσκυνητάρι (εικ.22α).¹²⁰

Στην σκέψη του Ισαάκιου, ο Απόστολος Παύλος ενσαρκώνει ενδεχομένως την εικόνα του προσηλυτισμένου Εβραίου και συνδέεται με το ιεραποστολικό έργο του σεβαστοκράτορα. Κατά την εξορία του (1130-1138), πραγματοποίησε προσκύνημα

---

¹¹⁹ Linardou, «Imperial impersonations», ό.π., σ. 167.

¹²⁰ Ό.π., σ. 168.

στην Παλαιστίνη όπου προσηλύτισε στον Χριστιανισμό ένα ζευγάρι Εβραίων. Οι νεοφώτιστοι έλαβαν τα ονόματα των γονέων του, Αλέξιου και Ειρήνης και τους παραχωρήθηκε μέρος του «οίκου» του σεβαστοκράτορος. Ακόμη, εξασφάλισε την διάβίου οικονομική τους ενίσχυση από τα έσοδα του σπουδαίου ιδρύματός του στην Θράκη, της Μονής της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας στις Φέρες. Αναφορές στον Απόστολο Παύλο που συνδέονται με τον Ισαάκιο, υπάρχουν επίσης σε πεζά και έμμετρα κείμενα π.χ. του Θεοδώρου Προδρόμου, ενώ η παράσταση του αγίου στον εσωνάρθηκα της Χώρας ίσως ανήκε στο εικονογραφικό πρόγραμμα του 12^{ου} αιώνα.¹²¹

α.

β.

Εικ.22α-β. Auct. T. inf. 1. 10 (Κώδικας Ebnerianus). Πορτρέτα Αποστόλων. Αριστερά: f.312v, Απόστολος Παύλος & η Μεταστροφή στο Χριστιανισμό. Δεξιά: f.310v, Απόστολος Ιούδας, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Βιβλιοθήκη Bodleian, Οξφόρδη.¹²²

Εξίσου πρωτότυπη είναι η πλαισίωση της ολοσέλιδης μικρογραφίας στο άνοιγμα της επιστολής του Ιούδα (f.310v). Η μορφή εικονίζεται ολόσωμη σε όρθια στάση, με στροφή του κορμού κατά τρία τέταρτα. Η κεφαλή και το βλέμμα στραμμένα πάνω και δεξιά όπου εικονίζεται ο Χριστός ευλογών μέσα σε φακοειδές διάχωρο. Ο Ιούδας χειρονομεί σε ένδειξη συνομιλίας (εικ.22β) με τον Χριστό ή την «χειρα Θεού», ένας εικονογραφικός τύπος που επαναλαμβάνεται ομοίως και στο αντίστοιχο σημείο στην παράσταση του Αποστόλου Παύλου που μόλις εξετάστηκε (εικ.22α). Επίσης, στο επίγραμμα της μικρογραφίας του Ιούδα αναφέρεται δυο φορές η λέξη «φίλος» που μπορεί να συνδεθεί με την εικόνα του «Θεόφιλου» στην προμετωπίδα των Πράξεων.

¹²¹ Ο.π., σ. 163, 169-170.

¹²² Bodleian Library, ό.π.

Η ιδιάζουσα πλαισίωση της εικόνας ενδεχομένως να σχετίζεται για άλλη μία φορά με τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα του υποτιθέμενου πάτρωνα του βιβλίου, του Ισαάκιου Κομνηνού, και το ειδικό περιεχόμενο της επιστολής. Συγκεκριμένα, ο Ιούδας γνωστοποιεί την αρχική πρόθεσή του να μιλήσει για την σωτηρία των ανθρώπων (Ιούδα 1:3¹²³). Ωστόσο, κεντρικό θέμα προβάλλει ο αγώνας απέναντι στους ασεβείς που παραποιήσαν την χάριν του Θεού και αρνήθηκαν «τὸν μόνον δεσπότην καὶ Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν» (Ιούδ.1:4). Ἐπειτα, υπενθυμίζει τις τιμωρίες που έλαβαν αποστάτες και βλάσφημοι της χριστιανικής παράδοσης, όπως άγγελοι που εξέπεσαν (Ιούδ.1:6¹²⁴), πόλεις (Ιούδ.1:7) και λαοί (Ιούδ.1:5) που αμφισβήτησαν και «εκπόρνευσαν» την κυριαρχία του Θεού (Ιούδα, 1:8¹²⁵).

Ο Ιούδας παρομοιάζει τους επίορκους μεταξύ άλλων με τον βιβλικό αδελφοκτόνο Κάιν (Ιούδ.1:11). Στον πύρινο λόγο, οι λέξεις αυτές αποκτούν ιδιαίτερο βάρος υπό το πρίσμα των προσωπικών φιλοδοξιών του σεβαστοκράτορα και των απογοητεύσεών του, απόρροια της αναγόρευσης του Αλεξίου Β΄ σε συναυτοκράτορα. Εκείνοι που «παρεισέδυσαν [...] εἰς τοῦτο τὸ κρῖμα» και μετέβαλλαν («μετατιθέντες») την χάριν του Θεού [...], αρνήθηκαν «τὸν μόνον δεσπότην» και «ἀθετοῦσι» την «κυριότητα», (Γένεση, 4:1-26, Ο΄) φωτογραφίζουν ίσως τον αδελφό του, αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄. Οι συνειρμοί βρίσκουν ενδεχομένως λογικό έρεισμα στην ιδιαίτερη πλαισίωση της εικόνας καθώς κερδίζει αμέσως την προσοχή του αναγνώστη-θεατή.

Η σύνδεση της εικονογραφίας με τον Ισαάκιο τοποθετεί την δημιουργία του κώδικα Ebnerianus στο αυτοκρατορικό scriptorium κατά τη σύντομη παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ των ετών 1138 και 1139. Ο εξαιρετικός και πρωτότυπος διάκοσμος και η άριστη ποιότητα του αντικειμένου αναδεικνύουν πέραν αμφιβολίας την οικονομική ευμάρεια και το υψηλό κοινωνικό status του παραγγελιοδότη. Παράλληλα, ο σχεδιασμός της εικονογράφησης προωθεί μία επικοινωνιακή πολιτική που εκφράζει τις αυτοκρατορικές βλέψεις, τις ανάγκες και το εκλεπτυσμένο γούστο του Ισαάκιου.¹²⁶

¹²³ Ιούδα 1:3 «*Ἀγαπητοί, πᾶσαν σπουδὴν ποιούμενος γράφειν ὑμῖν περὶ τῆς κοινῆς σωτηρίας*».

¹²⁴ Ιούδα 1:6 «*ἀγγέλους τε τοὺς μὴ τηρήσαντας τὴν ἑαυτῶν ἀρχήν, ἀλλὰ ἀπολιπόντας τὸ ἴδιον οἰκὴτήριον εἰς κρίσιν μεγάλης ἡμέρας δεσμοῖς αἰδίοις ὑπὸ ζόφον τετήρηκεν*».

¹²⁵ Ιούδα 1:8 «*ὁμοίως μέντοι καὶ οὗτοι ἐνυπνιαζόμενοι σάρκα μὲν μαιίνουσι, κυριότητα δὲ ἀθετοῦσι, δόξας δὲ βλασφημοῦσιν*».

¹²⁶ Linardou Kallirroe, «The Preacher and the King: vision and meaning in Atheniensis 211», *Byzantine and Modern Greek Studies* 48 (1), 2024, σ. 70, 72-73. Nelson, ό.π., σ. 95. Linardou, «Imperial impersonations», ό.π., σ. 170, 173.

Η σύντομη επιστροφή του υπήρξε απόρροια προσωρινής εξομάλυνσης των σχέσεων μεταξύ των δύο αδελφών και οι συνθήκες έμοιαζαν ευνοϊκές για την ταχύτερη πραγματοποίηση των επιθυμιών του σεβαστοκράτορα. Στο ίδιο πνεύμα, η επιστολή του Ιούδα ολοκληρώνεται με την ελπιδοφόρο προτροπή, να διατηρηθεί «έν αγαλλιάσει» η πίστη στον «σοφῶ Θεῶ» που εξασφαλίζει τη λύτρωση («σωτῆρι ἡμῶν») και εγγυάται «δόξα καὶ μεγαλωσύνη, κράτος καὶ ἐξουσία», δηλαδή την κυριαρχία Του (Ιούδ.1:24-25). Άλλωστε, τα σύμβολα αναγέννησης και δύναμης στα μετάλλια του πορτρέτου, λαγοί και λέοντες αντίστοιχα, ίσως υπαινίσσονται τη δυναμική επάνοδο του Ισαάκιου στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας και τις αναπτειρωμένες ελπίδες του.

Ε. Βιβλιογραφικά εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης τον 12^ο αιώνα: ο «Μαῖστορας του Κοκκινοβάφου» και η ακτινοβολία του

Η άνοδος της δυναστείας των Κομνηνών στον βυζαντινό αυτοκρατορικό θρόνο (1081-1185) σηματοδότησε μία περίοδο πνευματικής ανάκαμψης και καλλιτεχνικής ανανέωσης, κατά την οποία η παραγωγή βιβλίου γνώρισε αξιοσημείωτη άνθηση. Μεταξύ του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα, αναπτύχθηκε μία ιδιαίτερη κατηγορία πολυτελών εικονογραφημένων χειρογράφων μικρού μεγέθους, που προορίζονταν για ιδιωτική χρήση. Ορισμένα εξ αυτών, στα οποία ανήκει και ο κώδικας Eberhardus, ταυτίζονται με σχετική ασφάλεια με αναθέσεις μελών της αυτοκρατορικής Αυλής και στη συντριπτική τους πλειοψηφία είναι θρησκευτικού περιεχομένου π.χ. Μηνολόγια, Ευαγγέλια, Ψαλτήρια.¹²⁷

Οι μελετητές έχουν απομονώσει δεκαεπτά εικονογραφημένα χειρόγραφα, κατασκευασμένα ανάμεσα στο α' και το γ' τέταρτο του 12^{ου} αιώνα, τα οποία συγκροτούν τη λεγόμενη «ομάδα του Κοκκινοβάφου», με κριτήριο τεκμηριωμένες υφολογικές ομοιότητες. Η συμβατική ονομασία προέρχεται από το λαμπρότερο δείγμα εικονογράφησης της ομάδας, μία συλλογή έξι Ομιλιών με θέμα τα πρώτα χρόνια της ζωής της Παναγίας, που συνέθεσε ο μοναχός Ιάκωβος της Μονής Κοκκινοβάφου κατά το α' μισό του 12^{ου} αιώνα. Οι Ομιλίες σώζονται εικονογραφημένες σε δύο πολυτελείς παρόμοιους κώδικες, εκ των οποίων ένας βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο

---

¹²⁷ Rodley, ό.π., σ. 215, 269-270. Για το ιστορικό πλαίσιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας επί Δυναστείας των Κομνηνών βλ. Magdalino Paul., «Η μεσαιωνική Αυτοκρατορία (780-1204)», στο: Mango Cyril (επιμ.), *Η ιστορία του Βυζαντίου*. Μετάφραση Όλγα Καραγιώργου. Νεφέλη. Αθήνα 2006, σ. 257-279.

Παρίσι (*Paris gr. 1208*) και ένας στην Αποστολική Βιβλιοθήκη στο Βατικανό (*Vat. gr. 1162*).¹²⁸

Αν και οι ακριβείς συνθήκες της κατασκευής τους παραμένουν αδιευκρίνιστες, ισχυρές ενδείξεις υποδηλώνουν ότι ο μοναχός Ιάκωβος, εκτός από την σύνταξη των Ομιλιών, σχεδίασε και την εικονογράφησή τους. Η αντιγραφή και η εικονογράφιση φαίνεται πως ανατέθηκαν σε ένα διακεκριμένο εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης και ολοκληρώθηκαν ενόσω ο Ιάκωβος ήταν εν ζωή. Χρονικά προηγείται ο κώδικας του Βατικανού, που δημιουργήθηκε την δεκαετία του 1140 υπό την εποπτεία του μοναχού Ιακώβου και για λογαριασμό της σεβαστοκρατόρισσας Ειρήνης,¹²⁹ συζύγου του Ανδρονίκου, δευτερότοκου υιού του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄, πνευματικός σύμβουλος της οποίας ήταν ο Ιάκωβος (εικ.23). Ο παρισινός κώδικας δημιουργήθηκε μάλλον στις αρχές της δεκαετίας του 1150 για προσωπική χρήση του μοναχού.¹³⁰

Εικ.23: Ομιλίες του Ιακώβου *Vat. gr. 1162*, f.54v-f.55r, άνοιγμα της τετάρτης Ομιλίας, β΄ τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Αποστολική Βιβλιοθήκη Βατικανού.¹³¹

Εκτός από τις *Ομιλίες* του Ιακώβου και τον υπό εξέταση κώδικα, στην «ομάδα του Κοκκινοβάφου» εντάσσονται δύο ακόμη χειρόγραφα τα οποία συμβάλλουν στον προσδιορισμό της προέλευσης των βιβλίων αυτής της ομάδας. Συγκεκριμένα, στο Τετραευάγγελο *Urb. gr. 2* (Αποστολική Βιβλιοθήκη του Βατικανού) δεσπόζει το

¹²⁸ Linardou Kallirroe, *Reading Two Byzantine Illustrated Books: The Kokkinobaphos Manuscripts (Vaticanus Graecus 1162 and Parisinus Graecus 1208) and Their Illustration*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο του Μπέρμιγχαμ 2004, σ. 230-233. Delvoye, *ό.π.*, σ. 422. Rodley, *ό.π.*, σ. 275.

¹²⁹ Αναλυτική μελέτη για την Σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη και την δραστηριότητά της ως προστάτιδα των τεχνών και των γραμμάτων στην πολιτιστική ζωή της εποχής των Κομνηνών βλ. *Jeffreys Elizabeth*, «The sebastokratorissa Irene as Patron», στο: Theis Lioba, Mullett Margaret κ.ά. (επιμ), *Female Founders in Byzantium and Beyond*. Bohlau. Κολονία & Βαϊμάρη 2014, σ. 177-194.

¹³⁰ Linardou Kallirroe, «Mary and her Books in the Kokkinobaphos Manuscripts: Female Literacy or Visual Strategies of Narration? » *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*. Περίοδος Δ'. Τόμος ΚΘ'. Αθήνα 2008, σ. 35, 47. Rodley, *ό.π.*, σ. 215.

¹³¹ *Ομιλίες του Ιακώβου* - *Vat. gr. 1162*. Ψηφιακό αρχείο DigiVatLib - Biblioteca Apostolica Vaticana. Διαθέσιμο online στο: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1162 Ημερομηνία πρόσβασης 12-07-25.

πορτρέτο του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ και του συναυτοκράτορα Αλεξίου στο f.19v (εικ.24), ενώ μεταγενέστερη καταχώρηση του 15^{ου} αιώνα (f.2r) καταγράφει ως έτος ολοκλήρωσης του κώδικα το 1127/8. Συνεξετάζοντας τα ιστορικά τεκμήρια, οι μελετητές αποδέχονται την ορθότητα της χρονολογίας και συμπεραίνουν ότι το Τετραεὐάγγελο κατασκευάστηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1125 ή λίγο αργότερα.¹³²

Εικ.24. Τετραεὐάγγελο *Vatican, Urb. gr. 2*, f.19v Διπλό πορτρέτο του αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνού και του συναυτοκράτορα Αλεξίου Β΄, π. 1125-1134. Αποστολική Βιβλιοθήκη Βατικανού.¹³³

Ο δεύτερος κώδικας, που ενισχύει την άποψη ότι τα χειρόγραφα της ομάδας προέρχονται από την πρωτεύουσα, είναι η ημιτελής *Οκτάτευχος του Σεραγιού*¹³⁴ (*Seraglio Library cod. G. I. 8*), που χρονολογείται μεταξύ των ετών 1143 και 1152. Από το χειρόγραφο, διασώζονται σήμερα 570 φύλλα περγαμηνής και 352 μικρογραφίες και είναι σχεδόν βέβαιο ότι αφορά παραγγελία του σεβαστοκράτορα Ισαάκιου Κομνηνού. Ενδεχομένως, ο πρίγκιπας ανέθεσε την δημιουργία της Οκτατεύχου κατά το χρονικό διάστημα που ακολούθησε την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη (1143) έως και τον θάνατό του (π. 1152), γεγονός που φαίνεται ότι λειτούργησε ανασταλτικά στην ολοκλήρωση του κώδικα.¹³⁵

Τα χειρόγραφα της «ομάδας του Κοκκινοβάφου» θεωρούνται προϊόντα κορυφαίου εργαστηρίου της πρωτεύουσας, που βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση από την αυτοκρατορική Αυλή. Η ιδιαίτερη αισθητική τους φαίνεται πως ανταποκρινόταν στις

¹³² Linardou, *Reading Two Byzantine Illustrated Books*, ό.π., σ. 230-233. Nelson, ό.π., σ. 96-97.

¹³³ Τετραεὐάγγελο *Vatican, Urb. gr. 2*.

¹³⁴ Πρόκειται για είδος χειρογράφου που περιέχει τα πρώτα οκτώ βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης. Για την συνοπτική περιγραφή του βλ. Rodley, ό.π., σ. 270.

¹³⁵ Linardou, «Imperial impersonations», ό.π., σ. 157-158, 171.

προτιμήσεις της αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης του 12^{ου} αιώνα. Στις αρετές τους ξεχωρίζουν μεταξύ άλλων η ποιότητα της εκτέλεσης, η γοητεία της εικονογράφησης, τα περίτεχνα κοσμήματα, η λαμπρότητα, η στιλπνότητα και η ένταση των χρωμάτων και η εκθαμβωτική χρήση χρυσού, όπως σημειώθηκε ήδη και στην περίπτωση του κώδικα Ebnerianus.¹³⁶

Ο γραπτός διάκοσμος αποδίδεται σε έναν, υψηλού καλλιτεχνικού επιπέδου, ανώνυμο μικρογράφο, ο οποίος καλείται συμβατικά «Μαΐστορας (Master) του Κοκκινοβάφου» από τις *Ομιλίες* του Ιακώβου, της Μονής Κοκκινοβάφου. Τεχνοτροπικά και στυλιστικά γνωρίσματα της ιδιαίτερης εικαστικής του φυσιογνωμίας αποτελούν η αφηγηματικότητα των συνθέσεων, η επιμελημένη σκηνογραφία με παραπληρωματικά θέματα, όπως τοπία και αρχιτεκτονήματα, η οργάνωση των μορφών σε ομάδες, η ψυχογραφία και η εκφραστικότητα με έμφαση στη γλώσσα του σώματος, τα βλέμματα και τις χειρονομίες και η απόδοση ενδυμάτων με πτυχώσεις που ανεμίζουν.¹³⁷

Εξέχον γνώρισμα του ανώνυμου «Μαΐστορα» αποτελεί το πρωτοποριακό «στήσιμο» αφηγηματικών σκηνών. Με αξιοσημείωτη δημιουργικότητα, άνεση και ευστροφία, ανακυκλώνει εικονογραφικούς τύπους ενσωματώνοντας τις ιδεολογικές συνιστώσες της αυτοκρατορικής μητρόπολης. Κυρίως συλλαμβάνει με οξυδέρκεια το σύστημα αξιών μίας άρχουσας τάξης που προβάλλει αδιάκοπα την κοινωνική της ανωτερότητα μέσα από ατέρμονες τελετουργίες, αυστηρά πρωτόκολλα και εκλεπτυσμένα τεχνουργήματα εναρμονισμένα στα ήθη του αυλικού βίου. Η διακοσμητική υπερβολή συμβάλλει στον οπτικό μετασχηματισμό των ιδεών αυτής της ελίτ, αναπαριστώντας εξιδανικευτικούς αυτοπροσδιορισμούς.¹³⁸

Στα πρώιμα αριστουργήματά του, όπως το Τετραευάγγελο του Βατικανού (*Urb. gr.2*), είναι εμφανείς οι καινοτομίες που εισάγει στην εικονογράφηση πολυτελών Ευαγγελίων βάσει εξατομικευμένων προτιμήσεων. Εκτός από το προαναφερθέν πορτρέτο του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' και του συναυτοκράτορα Αλεξίου Β' (εικ.25α), στην αρχή του Ευαγγελίου του Ματθαίου υπάρχει αρχίγραμμα με προσωποποίηση της

¹³⁶ Linardou, *Reading Two Byzantine Illustrated Books*, ό.π., σ. 229-230.

¹³⁷ Delvoye, ό.π., σ. 422-423. Linardou, *Reading Two Byzantine Illustrated Books*, ό.π., σ. 235-236.

¹³⁸ Linardou Kallirro, «Komnenian book culture. Tracing tastes, mapping networks, unravelling self-(re)presentation», στο: Valeria Flavia Lovato (επιμ.), *Isaac Komnenos Porphyrogenetos. Walking the Line in Twelfth-Century Byzantium. Studies in Byzantine Cultural History*. Routledge. Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2024, σ. 101-102, 104-105.

«Ελεημοσύνης» ως γυναικείας μορφής με αυτοκρατορικό ένδυμα (εικ.25β). Στο πρόσωπό της ίσως κρύβεται η αυτοκράτειρα Ειρήνη-Πιρόσκα, σύζυγος του Ιωάννη Β΄, που ανέπτυξε έντονο φιλανθρωπικό έργο και ενδεχομένως ήταν εκείνη η παραγγελιοδότης του βιβλίου.¹³⁹

Εικ.25α-β. Τετραεὐάγγελο *Vatican, Urb. gr. 2*. Αριστερά: f.20v-21r, Άνοιγμα του Ευαγγελίου του Ματθαίου. Δεξιά: στο ίδιο, αρχικό γράμμα με προσωποποίηση Ελεημοσύνης (λεπτομέρεια), π. 1125-1134. Αποστολική Βιβλιοθήκη Βατικανού.¹⁴⁰

Επιπρόσθετα, τα ευαγγελικά κείμενα κοσμούνται με ολοσέλιδες μικρογραφίες από τα επεισόδια του Δωδεκαόρτου και πορτρέτα των Ευαγγελιστών. Για παράδειγμα, το άνοιγμα του Ευαγγελίου του Ματθαίου κοσμείται αφενός με το πορτρέτο του ομώνυμου Ευαγγελιστή, το οποίο βρίσκεται πλαισιωμένο στο διακοσμημένο επίτιτλο πάνω από την έναρξη του κειμένου και αφετέρου με την ολοσέλιδη αφηγηματική σκηνή της Γέννησης του Χριστού, ως προμετωπίδα στο άνοιγμα του συγκεκριμένου Ευαγγελίου (εικ.25α). Ο συνδυασμός αφηγηματικών επεισοδίων και πορτρέτων των Ευαγγελιστών αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των Ευαγγελίων της «ομάδα του Κοκκινοβάφου».¹⁴¹

Ο κώδικας Ebnerianus ξεχωρίζει μεταξύ των υπολοίπων χειρογράφων της «ομάδας του Κοκκινοβάφου». Μία αξιοσημείωτη πρωτοτυπία της εικονογράφησης έγκειται στη σύζευξη των εικονογραφικών θεμάτων, δηλαδή των πορτρέτων και των αφηγηματικών σκηνών στην ίδια ολοσέλιδη μικρογραφία.¹⁴² Ενδεχομένως η επιλογή της θέσης της τιμώμενης εορτής σε ημικυκλική ασίδα να αντλεί την έμπνευσή της από

¹³⁹ Linardou, «Komnenian book culture», ό.π., σ. 106-107, 112. Rodley, ό.π., σ. 215. Για την απόδοση του χειρογράφου στην αυτοκράτειρα Ειρήνη-Πιρόσκα, βλ. Linardou, «Komnenian book culture», στο ίδιο, σ. 106-118.

¹⁴⁰ Τετραεὐάγγελο *Vatican, Urb. gr. 2*.

¹⁴¹ Meredith, ό.π., σ. 419-420.

¹⁴² Nelson S. Robert, «Theoktistos and Associates in Twelfth-Century Constantinople: An Illustrated New Testament of A.D. 1133», *The J. Paul Getty Museum Journal*, Vol. 15 (1987), σ. 69-70.

σύγχρονα πολύπτυχα λατρευτικών φορητών εικόνων. Συγκεκριμένα, στην Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά βρίσκονται δύο ακραία φύλλα τετράπτυχου, που χρονολογούνται στο β' μισό του 12^{ου} αιώνα, με απεικονίσεις των επεισοδίων του Ευαγγελισμού και της Βάπτισης σε ημικυκλικά διάχωρα (εικ.26)¹⁴³.

Εικ.26. Ακραία φύλλα τετράπτυχου με σκηνές από το Δωδεκάορτο: Βάπτιση, Ευαγγελισμός, Μεταμόρφωση, Έγερση του Λαζάρου, Πεντηκοστή, Κοίμηση της Θεοτόκου, β' μισό 12ου αιώνα. Σινά, Μονή της Αγίας Αικατερίνης.¹⁴⁴

Το χειρόγραφο των *Ομιλιών* του Ιακώβου του Βατικανού (*Vat. gr. 1162*) θεωρείται το αποκορύφωμα της ιδιοφυίας του «μαΐστορα του Κοκκινοβάφου», καθώς τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της εικαστικής του ταυτότητας φτάνουν στο απόγειό τους. Περισσότερες από 70 αφηγηματικές σκηνές, σε ολόχρυσο βάθος, επεξηγούν τα κείμενα για τη γέννηση και την ανατροφή της Παναγίας, τα οποία αντλούν από το απόκρυφο *Πρωτοευαγγέλιο του αγίου Ιακώβου*. Το άνοιγμα εκάστης *Ομιλίας* κοσμείται με ολοσέλιδη μικρογραφία απέναντι από διακοσμημένο επίτιτλο και περίτεχνα αρχιγράμματα εξαιρετικής κομψότητας, καλλιτεχνικής αρτιότητας και συνθετικής επινοητικότητας εισάγουν εναρκτήριες και ενδιάμεσες παραγράφους (εικ.27).¹⁴⁵

Εικ.27. *Ομιλίες* του Ιακώβου *Vat. gr. 1162*. Αρχικά γράμματα f.76v, f.130v, f.190r, f.144r αντίστοιχα, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Αποστολική Βιβλιοθήκη Βατικανού.¹⁴⁶

¹⁴³ Για τις φορητές εικόνες και τις κατηγορίες τους βλ. Βοκοτόπουλος, Π., *Ελληνική Τέχνη: Βυζαντινές Εικόνες*. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1995, σ. 12-13, 200-202.

¹⁴⁴ Βοτοκόπουλος, ό.π., σ. 64-65, εικ. 41-42.

¹⁴⁵ Linardou, «Komnenian book culture», ό.π., σ. 101-102. Rodley, ό.π., σ. 275-276.

¹⁴⁶ *Ομιλίες* του Ιακώβου *Vat. gr. 1162*.

Το δεύτερο αντίγραφο των *Ομιλιών* του Ιακώβου (*Paris. gr. 1208*) εικονογραφήθηκε από τον «Μαΐστορα του Κοκκινοβάφου» με την σύμπραξη περισσότερων μικρογράφων και από την εξέταση των εικόνων γίνεται φανερό ότι ορισμένοι ζωγράφοι μιμήθηκαν το στυλ του (εικ.28). Πιθανόν να υπήρξε γύρω του ένας κύκλος καλλιτεχνών ή μία ομάδα μικρογράφων που δραστηριοποιήθηκαν από κοινού στο ίδιο εργαστήριο. Παράλληλα, ανιχνεύεται ένα σύνθετο δίκτυο παραγωγής βιβλίων με ρευστές συνεργασίες μεταξύ γραφέων και μικρογράφων, οι οποίοι εργάστηκαν σε μοναστηριακά και κοσμικά εργαστήρια. Έτσι, η διαρκής ανανέωση συνεργατών επέτρεψε τη διάχυση στυλιστικών πρότυπων και ιδεών μέσα από τις παραγγελίες των υψηλών πατρώνων.¹⁴⁷

Δεν είναι γνωστός ο καλλιγράφος που συνεργάστηκε με τον «Μαΐστορα του Κοκκινοβάφου» στην παραγωγή της υπό εξέταση Καινής Διαθήκης. Ωστόσο, η γοητεία της τέχνης του ανώνυμου επικεφαλής της «ομάδα του Κοκκινοβάφου» και του κώδικα Ebnerianus υπερέβη τα όρια της εποχής τους αφήνοντας το στίγμα τους στον χώρο και τον χρόνο, συχνά με τρόπο απρόβλεπτο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Τετραευάγγελο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας (*MS gr. I. 8*). Το κείμενο ανάγεται στον 9^ο αιώνα αλλά εμπλουτίστηκε με πορτρέτα των Ευαγγελιστών τον 14^ο αιώνα. Ο μικρογράφος είχε πρότυπο τον κώδικα Ebnerianus και φιλοτέχνησε τις μεταγενέστερες προμετωπίδες σύμφωνα με τη σύγχρονή του Παλαιολόγεια τεχνοτροπία π.χ. έμφαση στις ογκηρές μορφές, απόδοση τρίτης διάστασης.¹⁴⁸

Εικ.28. Ομιλίες του Ιακώβου. *Paris. gr. 1208*, f.110r. Διακοσμημένο επίτιτλο της τετάρτης Ομιλίας, β' μισό 12^ο αιώνα. Εθνική Βιβλιοθήκη, Παρίσι.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Anderson Jeffrey C., «A Twelfth-Century Leaf from the Byzantine Courtly Circle in the Freer Gallery of Art (Freer 33.12)» *Gesta* Vol. 35, No. 2 (1996), σ. 147. Linardou, *Reading Two Byzantine Illustrated Books*, ό.π., σ. 236-238. Nelson S. Robert, ό.π., σ. 69, 76-77.

¹⁴⁸ Nelson, ό.π., σ. 101.

¹⁴⁹ Ομιλίες του Ιακώβου - *Paris. gr. 1208*. Paris, Bibliothèque Nationale. Ψηφιακό αρχείο Gallica - Διαθέσιμο Online στο: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55013447b/f235.item.zoom> . Ημερομηνία πρόσβασης 12-07-25.

Η ακτινοβολία της δουλειάς του «Μαΐστορα του Κοκκινοβάφου» -και κατ' επέκταση των εργαστήριων της Κωνσταντινούπολης της κομνήνειας περιόδου- έφτασε και σε μορφές τέχνης μνημειακού χαρακτήρα. Ειδικότερα, το καθολικό της Μονής του Αγίου Νικολάου Ντίλιου ή Στρατηγόπουλου, στο νησάκι της λίμνης Παμβώτιδας στα Ιωάννινα ανάγεται στον 13^ο αιώνα. Ο πλούσιος ζωγραφικός διάκοσμος φιλοτεχνήθηκε το 1542/3, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο της εισόδου στον νότιο τοίχο του νάρθηκα, του οποίου οι δύο ανώτερες ζώνες του βόρειου, του νότιου και του δυτικού τοίχου κοσμούνται με είκοσι τρεις σκηνές από τον Θεομητορικό κύκλο, έργο ανώνυμου ζωγράφου υψηλής καλλιτεχνικής παιδείας.¹⁵⁰

Η διδακτορική διατριβή της Θέτιδος Ξανθάκη¹⁵¹ ανέδειξε την στενή σύνδεση ανάμεσα στις τοιχογραφίες από την παιδική και νεανική ηλικία της Παναγίας στον νάρθηκα της Μονής Ντίλιου και τις μικρογραφίες των *Ομιλιών* του Ιακώβου από το χειρόγραφο του Βατικανού (*Vat. gr. 1162*). Ο ανώνυμος ζωγράφος της Μονής μιμείται συγκεκριμένες μικρογραφίες άλλοτε υιοθετώντας μεμονωμένες μορφές και άλλοτε αυτούσιες συνθέσεις. Στην δεύτερη περίπτωση, συγκαταλέγεται η σκηνή της Ευχαριστήριας Προσευχής της Άννας, όπου η μητέρα της Παναγίας υμνεί τον Θεό για τον «καρπό της δικαιοσύνης Του» και έπειτα σκεπάζει με στοργή την θυγατέρα της στην κλίνη (εικ.29α).¹⁵²

α.

β.

Εικ.29α-β. Αριστερά: Η Ευχαριστήρια Προσευχή της Άννας, 1542/43. Μονή Αγίου Νικολάου Ντίλιου, Ιωάννινα. Δεξιά: Ομιλίες του Ιακώβου *Vat. gr. 1162*, f.44v, π. 1140. Αποστολική Βιβλιοθήκη Βατικανού.¹⁵³

¹⁵⁰ Ο μεγάλος αριθμός επεισοδίων του Θεομητορικού κύκλου κατατάσσει το μικρών διαστάσεων μνημείο στην δεύτερη θέση, ανάμεσα στη Μονή Περίβλεπτου στον Μυστρά (1375-85) και τη Μονή της Χώρας (1315-1320) στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Ξανθάκη Θέτης, «Η επίδραση των μικρογραφιών του Κοκκινοβάφου στις τοιχογραφίες του Ντίλιου: δύο παραδείγματα», *Αρχαιολογία* 6, 1983, σ. 66-67.

¹⁵¹ Βλ. επίσης Θεοπίστη Λίβα-Ξανθάκη, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα 1980.

¹⁵² Ξανθάκη, ό.π., σ. 67.

¹⁵³ Ξανθάκη, ό.π., εικ. 4, σ. 67 & Ομιλίες του Ιακώβου *Vat. gr. 1162*, ό.π.

Πρόκειται για εξαιρετικά σπάνια σύνθεση που δεν απαντάται πουθενά πριν την εικονογράφηση των επίμαχων Ομιλιών και θα επαναληφθεί περιορισμένα τους επόμενους αιώνες. Ο μικρογράφος του Κοκκινοβάφου απέδωσε εικονογραφικά το χωρίο από το *Πρωτοεuangέλιο* και εντάχθηκε στην δεύτερη Ομιλία του μοναχού Ιακώβου, με ενάργεια και σαφήνεια, μικρογραφία που αποτελεί ενδεχομένως την παλαιότερη σωζόμενη απεικόνιση του επεισοδίου. Στα αριστερά, η Άννα υψώνει το βλέμμα της και τα χέρια σε στάση δέησης ψάλλοντας την προσευχή της και στο κέντρο σκεπάζει την Παναγία στην κλίνη της (εικ.29β).

Ο ζωγράφος του Ντίλιου αναπαράγει την εικόνα στον νάρθηκα ακολουθώντας πιστά την αφηγηματική ροή της μικρογραφίας από αριστερά προς τα δεξιά σε αντίθεση με τον κανόνα της δεξιόστροφης ανάγνωσης που υιοθετεί στις υπόλοιπες τοιχογραφίες του νάρθηκα. Η επιλογή αναδεικνύει την άμεση εξάρτησή του από την εικονογράφηση του χειρογράφου των *Ομιλιών* και θεωρείται εύλογο το ερώτημα για την πηγή προτύπων που χρησιμοποίησε ο ζωγράφος, λαμβάνοντας υπόψιν την γεωγραφική απόσταση Κωνσταντινούπολης και Ιωαννίνων και το χρονικό διάστημα περίπου τεσσάρων αιώνων μεταξύ των δύο έργων.¹⁵⁴

Μία υπόθεση θα μπορούσε να είναι ότι ο ζωγράφος αναπαρήγαγε τη σύνθεση αντλώντας από κάποια συλλογή εικονογραφικών τύπων (sketchbook) χωρίς ο ίδιος να έχει άμεση πρόσβαση στο εν λόγω χειρόγραφο.¹⁵⁵ Γενικότερα, η ιχνηλάτηση των διαδρομών που ακολουθούσαν οι κύκλοι των εικόνων από μνημείο σε μνημείο, και στην προκειμένη περίπτωση από ένα εικονογραφημένο χειρόγραφο του 12^{ου} αιώνα της βυζαντινής μητρόπολης σε έναν κύκλο μνημειακής ζωγραφικής του 16^{ου} αιώνα στα βορειοδυτικά του ελλαδικού χώρου, παραμένει ένα μεγάλο ζητούμενο. Εντούτοις, η ισχύς των επιδράσεων και συγκεκριμένα ο αντίκτυπος του κώδικα Ebnerianus παραδίδεται σε άλλα εικονογραφημένα χειρόγραφα της ορθόδοξης «βυζαντινής οικουμένης», όπως θα αναδείξει η συζήτηση που ακολουθεί.

---

¹⁵⁴ Ξανθάκη, ό.π., σ. 67-68.

¹⁵⁵ Ό.π., σ. 68.

Στ. Ο κώδικας Ebnerianus και η τέχνη του γεωργιανού εικονογραφημένου βιβλίου

Στις σελίδες του κώδικα Ebnerianus εντοπίζονται σήμερα δύο συστήματα υπογραφών για την αρίθμηση των τετραδίων, το ένα στα ελληνικά και το άλλο στα γεωργιανά. Η διαφορά των δύο συστημάτων έγκειται στο σημείο έναρξης της φυλλομέτρησης. Η μεν αρίθμηση στα ελληνικά αρχίζει από το πρώτο φύλλο του τετραδίου με το οποίο ξεκινά το Ευαγγέλιο του Ματθαίου. Η δε γεωργιανή αρίθμηση περιλαμβάνει όλα τα λειτουργικά παραρτήματα του κώδικα, την προμετωπίδα και την Επιστολή του Ευσεβίου προς τον Καρπιανό, τους πίνακες αντιστοιχίας και το πορτρέτο του Ευαγγελιστή Ματθαίου.¹⁵⁶

Επιπλέον, για κάθε ένα από τα παραπάνω συστήματα χρησιμοποιήθηκε μελανή διαφορετικής απόχρωσης, σκούρα καφέ για το ελληνικό και ανοιχτόχρωμη καφέ για το γεωργιανό. Επιπλέον, κανένα από τα δύο δεν περιλαμβάνει την αντιγραφική εργασία του Ιωάσαφ (f.1-15), όπως προαναφέρθηκε. Συνακόλουθα, θεωρείται εύλογη η υπόθεση ότι ο κώδικας Ebnerianus ήταν στην διάθεση κάποιου Γεωργιανού αντιγραφέα ή ελληνο-γεωργιανού εργαστηρίου της Κωνσταντινούπολης στο μεσοδιάστημα από το β' τέταρτο του 12^{ου} αιώνα μέχρι και τον Ιούνιο του 1391.¹⁵⁷ Η υπόθεση δεν προκαλεί έκπληξη καθώς η δραστηριότητα Γεωργιανών γραφέων και εικονογράφων στη βυζαντινή πρωτεύουσα τεκμηριώνεται και πιστοποιείται ήδη από τον 10^ο αιώνα.

Ειδικότερα, η ανάπτυξη μίας εύρωστης και δραστήριας γεωργιανής κοινότητας στην Κωνσταντινούπολη υπήρξε συνυφασμένη με την μακραίωνη πολιτισμική διάδραση ανάμεσα στο ανεξάρτητο βασίλειο της Γεωργίας και την αυτοκρατορική Αυλή του Βυζαντίου. Τον 4^ο αιώνα, ο πρώτος εκχριστιανισμένος βασιλιάς της Ιβηρίας, Μιριάν Γ', εγκαίνιασε διπλωματικές επαφές με την νέο-ιδρυθείσα πρωτεύουσα της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Οι σχέσεις διακόπηκαν προσωρινά όταν η Γεωργία απέρριψε τις θεολογικές θέσεις της Δ' Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας (451)¹⁵⁸ και συντάχθηκε με την μονοφυσιτική Εκκλησία της Αρμενίας.¹⁵⁹

---

¹⁵⁶ Nelson, ό.π., σ. 104-105.

¹⁵⁷ Ό.π., σ. 104-105.

¹⁵⁸ Η Δ' Οικουμενική Σύνοδος της Χαλκηδόνας καταδίκασε τον Μονοφυσιτισμό του Ευτυχούς και επικύρωσε την καταδίκη του Νεστοριανισμού. Πβρλ. Παπαδόπουλος Στυλιανός, «Η Δ' Οικουμενική σύνοδος (451). Το οικοδόμημα της Χριστολογίας» *Θεολογία*, τ. ΟΖ', τεύχος 2, Αθήνα 2006, σ. 449-472.

¹⁵⁹ Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου Μαρία, «Μεσαιωνική γεωργιανή και βυζαντινή ζωγραφική: εισαγωγικές παρατηρήσεις», στο: Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου Μαρία και Καλοπίση-Βέρτη Σοφία (επιμ.), *Μεσαιωνική ζωγραφική στη Γεωργία. Τοπική καλλιτεχνική έκφραση και συμμετοχή στη βυζαντινή οικουμενικότητα*.

Ωστόσο, μετά την αναγνώριση της εν Τρούλλω Συνόδου (691), το βασίλειο της Γεωργίας ασπάστηκε το Ορθόδοξο δόγμα και εντάχθηκε έκτοτε στις χαλκηδονιακές χριστιανικές Εκκλησίες αναθερμαίνοντας τις σχέσεις με το Βυζάντιο. Τον 9^ο αιώνα, η γεωργιανή Εκκλησία εγκατέλειψε το παλαιστινιακό λειτουργικό τυπικό, που ακολουθούσε έως τότε και προσαρμόστηκε στο βυζαντινό. Παράλληλα, προχώρησε στην εικαστική ανανέωση υιοθετώντας θέματα της ορθόδοξης χριστιανικής τέχνης της Ανατολής ενώ με την σύμπραξη γεωργιανών κοσμικών κύκλων, ίδρυσε μοναστικές κοινότητες που αναδείχθηκαν σε σημαντικά αντιγραφικά κέντρα.¹⁶⁰

Εικ.30α-β. Τετραεὐάγγελο Anbandidi. Αριστερά: f.96r, διακοσμημένη κατακλείδα στο Ευαγγέλιο του Λουκά. Δεξιά: f.191v, πίνακας με τα κεφάλαια του Ευαγγελίου του Ιωάννη, 9^{ος} αιώνας. Εθνικά Αρχεία της Γεωργίας, Τυφλίδα, Γεωργία.¹⁶¹

Οι Γεωργιανοί μοναχοί επέδειξαν ιδιαίτερο ζήλο στην αντιγραφή και μετάφραση των σπουδαιότερων ελληνόγλωσσων βιβλίων της εκκλησιαστικής γραμματείας στην μητρική τους γλώσσα, προκειμένου να εμπλουτίσουν τις λειτουργικές τους πρακτικές. Επίσης, ενδιαφέρθηκαν για τον εξωραϊσμό των κειμένων, υπό την επίδραση των ελληνικών προτύπων, προσθέτοντας σταδιακά σύνθετα κοσμήματα. Τα πρωιμότερα διακοσμημένα γεωργιανά χειρόγραφα χρονολογούνται τον 9^ο αιώνα και ξεχωρίζουν το Ευαγγέλιο Anbandidi με συγκρατημένο διάκοσμο σε καφέ και κόκκινο κιννάβαρι (εικ.30α) και το Ευαγγέλιο Adishi (897) με την είσοδο πορτρέτων των Ευαγγελιστών.¹⁶²

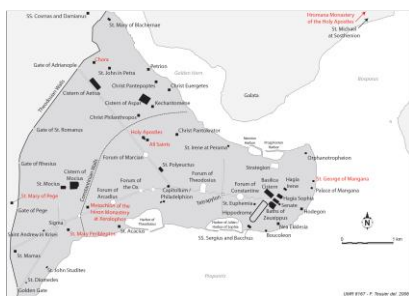
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα 2014, σ. 13-14.

¹⁶⁰ Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου Μαρία, ό.π., σ. 13-14, 16-17. Skhirtladze Zaza και Kldiashvili Darejan, «Georgian Manuscripts Produced in Eleventh Century Constantinople», *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 76 (2022), σ. 312.

¹⁶¹ Asatiani, ό.π., σ. 19, 21.

¹⁶² Καρακατσάνης Αθανάσιος (επιμ.), *Θησαυροί Του Αγίου Όρους*. Εκδοτική Αθηνών. Θεσσαλονίκη 2^η1997, σ. 624-625. Asatiani Ketevan (επιμ.), *Illuminated Georgian Manuscripts and Historical Documents preserved in the National Archives of Georgia*. Εθνικά Αρχεία της Γεωργίας. Τυφλίδα 2016, σ. 8-9.

Στην καλλιέργεια της τέχνης του γεωργιανού βιβλίου, συνέβαλε η μετεγκατάσταση Γεωργιανών μοναχών σε θέσεις εγγύτερα στην Κωνσταντινούπολη (εικ.31). Ειδικότερα, η Μονή Ρομάνα χτίστηκε από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Α΄ (867–888) στα περίχωρα της βυζαντινής πρωτεύουσας, ως τόπος ανάπαυσης του Γεωργιανού Αγίου Ιλαρίωνα (†875) και παραχωρήθηκε στους ομοεθνείς μαθητές του από τον Όλυμπο της Βιθυνίας, μαζί με λείψανα, θησαυρούς και γαίες. Η Μονή κατέστη σπουδαίο πνευματικό κέντρο των Γεωργιανών όπου άνθησαν η αντιγραφή και η πρωτότυπη λογοτεχνία ενώ εικάζεται ότι διατηρούσε εκτεταμένη βιβλιοθήκη με κώδικες που παρήχθησαν *in situ* ή αποκτήθηκαν μέσα από δωρεές.¹⁶³

Εικ.31. Θέσεις αντιγραφικής δραστηριότητας των Γεωργιανών μοναχών στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 11^ο αιώνα.¹⁶⁵

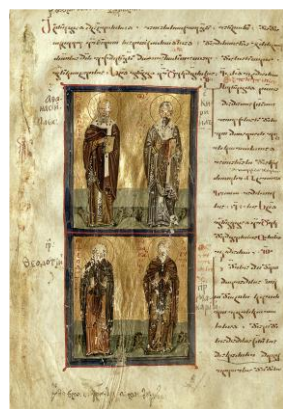
¹⁶³ Skhirtladze και Kldiashvili, ό.π., σ. 312-313, 347.

τίτλους ευγενείας στη βυζαντινή διοίκηση. Η εξέλιξη αυτή συνέπεσε με την πολιτιστική ακμή στη Γεωργία του 10^{ου} αιώνα, οπότε και αφομοιώθηκαν τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής τεχνοτροπίας και εγκαινιάστηκαν φιλόδοξα καλλιτεχνικά προγράμματα μικρής και μεγάλης κλίμακας στη γεωργιανή επικράτεια. Από τον 11^ο αιώνα, οι δεσμοί μεταξύ Γεωργίας και Βυζαντίου επισφραγίστηκαν με επιγαμίες.¹⁶⁶

Στο διάστημα αυτό, Γεωργιανοί ευγενείς, στρατιωτικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι αλλά και γόνοι της γεωργιανής βασιλικής οικογενείας εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη σηματοδοτώντας την ανάπτυξη μίας εύρωστης κοινότητας. Πολύ σύντομα, υιοθέτησαν τα ήθη της βυζαντινής αριστοκρατίας προωθώντας συστηματικά τη δημιουργία χειρογράφων, εφάμιλλων των αυτοκρατορικών βιβλιογραφικών εργαστηρίων. Οι Γεωργιανοί αντιγραφείς ακολούθησαν με συνέπεια τις μεταφράσεις των Αγιορειτών αγίων Ευθυμίου και Γεωργίου, ενώ οι μικρογράφοι υιοθέτησαν τους εικονογραφικούς τύπους και την εντυπωσιακή πολυτέλεια των αντίστοιχων ελληνικών χειρογράφων.¹⁶⁷

α.

β.

Εικ.32α-β. Συνοπτικό Συναξάριο MS A-648, f.56v, πορτρέτα Αγίου Παχωμίου & Αγίου Ζαχαρία & f.28v, διπλά πορτρέτα των Αγίων Αθανασίου & Κυρίλλου Αλεξανδρείας & των Αγίων Θεοδόσιου και Μακαρίου, 1030. Εθνικό Κέντρο Χειρογράφων Korneli Kekelidze, Γεωργία.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου Μαρία, ό.π., σ. 14-15, 17-19.

¹⁶⁷ Skhirtladze και Kldiashvili, ό.π., σ. 311-314. Ο ευρυμαθής και βιβλιόφιλος γεωργιανής καταγωγής Ζαχαρίας, διπλωμάτης, επίσκοπος Valashkert (π.1020) και αρχιεπίσκοπος Bana (1030/1031), διαμόρφωσε ένα δίκτυο στενών επαφών Βυζαντινών και Γεωργιανών. Γνώστης του βυζαντινού πολιτισμού, μιλούσε άπταιστα ελληνικά, αναδείχθηκε προστάτης των γεωργιανών γραμμάτων και προώθησε την παραγωγή πολυτελών χειρογράφων. Βλ. στο ίδιο, σ. 315-319, 322 κ.ε.

¹⁶⁸ Skhirtladze και Kldiashvili, ό.π., εικ. 16, 17, σ. 327.

Ένα από τα πρώιμα δείγματα της ανανεωμένης αισθητικής των γεωργιανών βιβλίων αποτελεί το Συνοπτικό Συναξάριον *MS A-648*. Στον κώδικα, που γράφτηκε στην Μονή της Χώρας (1030) και διακοσμήθηκε με θαυμάσιες μικρογραφίες από τον Χριστολογικό και τον αγιολογικό κύκλο, διαπιστώνεται η βυζαντινή επίδραση στην ευγένεια των μορφών και την κλασική ισορροπία στην απόδοση του συναισθήματος. Η πλειοψηφία των επιγραφών, των υπότιτλων, των επιγραμμάτων και ο κολοφώνας του f.71v είναι στα ελληνικά. Αν και η σχέση εικονογράφησης και κειμένου εμφανίζει κάποια ελευθερία, παραμένει η βασική αρχή του συνολικού σχεδιασμού (εικ.32).¹⁶⁹

Από το β' μισό του 11^{ου} αιώνα, διαμορφώθηκε ένα διευρυμένο δίκτυο κυκλοφορίας ανθρώπων και βιβλίων από τα κοσμικά και μοναστηριακά εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης και της Ανατολής στην Γεωργία. Έτσι, Γεωργιανοί κάτοικοι της πρωτεύουσας δραστηριοποιήθηκαν ως γραφείς ή/και δωρητές σε εγκαταστάσεις όπως το σκριπτόριο της Μονής της Χώρας, στην Μονή της Παναγίας της Πηγής, στην Μονή Ρομάνα και το σπουδαίο μοναστήρι του Άγιου Γεώργιου των Μαγγάνων. Ακόμη, επαγγελματίες ζωγράφοι και καλλιγράφοι, π.χ. η οικογένεια Dvali, εκτελούσαν παραγγελίες για Γεωργιανούς της βασιλικής Αυλής, της αριστοκρατίας και του κλήρου. Πολλά από αυτά τα χειρόγραφα μεταφέρθηκαν στην Γεωργία είτε αμέσως μετά την ολοκλήρωσή τους είτε μεταγενέστερα.¹⁷⁰

α.

β.

Εικ.33α-β. Τετραεὐάγγελο Alaverdi MS A-484. Αριστερά: f.9r πίνακας αντιστοιχίας. Δεξιά: f.14v-15r. Άνοιγμα του Ευαγγελίου του Ματθαίου με επίτιτλο πύλη, 1054–1059. Εθνικό Κέντρο Χειρογράφων Korneli Kekelidze, Γεωργία.¹⁷¹

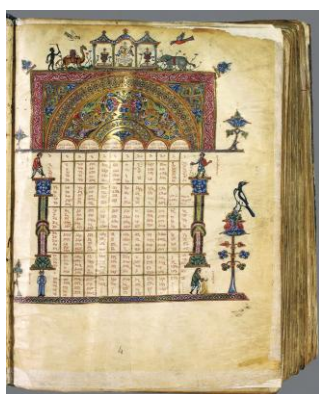
¹⁶⁹ Abashidze Zaal (επιμ.), *Georgian Manuscript Heritage 5th-19th cc.* Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts. Τυφλίδα 2024, σ. 87. Skhirtladze και Kldiashvili, ό.π., σ. 322-328.

¹⁷⁰ Skhirtladze και Kldiashvili, ό.π., σ. 315-319, 332-334, 342-343, 352

¹⁷¹ Ό.π., εικ. 23 & εικ. 25, σ. 334-335.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες από τους κολοφώνες πολυτελών χειρογράφων, υπήρχαν περιπτώσεις που ο αντιγραφέας εργαζόταν σε εργαστήριο μοναστηριού στην Ανατολή π.χ. στην Ιερουσαλήμ και στην συνέχεια το χειρόγραφο μεταφερόταν στην Κωνσταντινούπολη για την εικονογράφιση και την στάχωση. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί το Ευαγγέλιο Alaverdi (*MS A-484*), του οποίου οι κολοφώνες καταγράφουν την διαδρομή του αντικειμένου (f.100r, 242v, 323v, 284v, 311v-314r, f.324r). Το κείμενο αντιγράφηκε στη γεωργιανή Μονή της Λαύρας της Θεοτόκου, στην Κάλλιππο κοντά στην Αντιόχεια, το 1054 από τους Dvali ενώ ο θαυμάσιος γραπτός διάκοσμος υποδεικνύει εργαστήριο της πρωτεύουσας (εικ.33). Το 1059, μεταφέρθηκε από την Κωνσταντινούπολη στο μοναστήρι της οικογένειας Κάτσχι (*Katskhi*) στην δυτική Γεωργία, μαζί με άλλα πολύτιμα αντικείμενα.¹⁷²

Οι σαφείς ομοιότητες ανάμεσα στα γεωργιανά και τα σύγχρονά τους βυζαντινά χειρόγραφα, τα οποία δημιουργήθηκαν στην πρωτεύουσα του Βυζαντίου στο β' μισό του 11^{ου} αιώνα, οδήγησαν τους ειδικούς να αναγνωρίσουν τον λεγόμενο «κύκλο ελληνο-γεωργιανών» Ευαγγελίων. Γεωργιανοί κώδικες, που ξεχωρίζουν για την εκλέπτυνση και την καλλιτεχνική αρτιότητα, αποτυπώνουν εύγλωττα την ευθυγράμμιση της γεωργιανής παράδοσης με την κουλτούρα της Κωνσταντινούπολης ως προς την σύνθεση, την τεχνοτροπία και το στυλ διακόσμησης πολυτελών λειτουργικών βιβλίων με επίτιτλα, αρχιγράμματα και μικρογραφίες.¹⁷³

α.

β.

Εικ.34α-β. Τετραευαγγέλιο Lapsq'ald MS M-26. Αριστερά: f.4r, πίνακας αντιστοιχίας. Δεξιά: f.204v-205r, Άνοιγμα του Ευαγγελίου του Ιωάννη, β' τέταρτο 12^{ου} αιώνα. Μουσείο Ιστορίας και Εθνογραφίας Σβανέτι, Γεωργία.¹⁷⁴

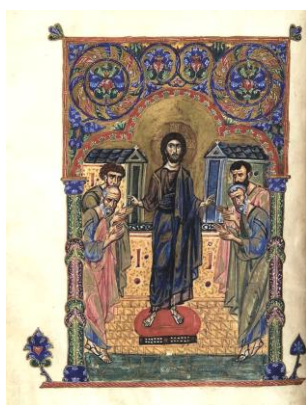
¹⁷² Ο.π., σ. 333-335, 337, 340.

¹⁷³ Ο.π., σ. 315-318, 352.

¹⁷⁴ Ο.π., εικ. 46-47, σ. 354.

Σε μία εποχή έντονης παραγωγικής δραστηριότητας και συστηματικής αφομοίωσης βυζαντινών προτύπων, το ιδιαίτερο έργο του «Μαΐστορα του Κοκκινοβάφου» δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητο. Στην Μονή Ρομάνα αντιγράφηκε το πολυτελές εικονογραφημένο Τετραευάγγελο Labsq'ald (*MS M-26*), που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 12^{ου} αιώνα. Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι το χειρόγραφο ανήκει στην «ομάδα του Κοκκινοβάφου» και συνδέουν την διακόσμησή του με εργαστήριο της πρωτεύουσας που διατηρούσε επαφές με αυτοκρατορικούς κύκλους. Ωστόσο, η σύνδεση του εν λόγω Ευαγγελίου με τα χειρόγραφα της ομάδας δεν έχει ακόμη εδραιωθεί (εικ.34).¹⁷⁵

Εικάζεται ακόμη ότι το Ευαγγέλιο Labsq'ald χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο για την δημιουργία του Τετραευάγγελου του Vani (*MS A-1335*), που χρονολογείται στα τέλη του 12^{ου} με αρχές του 13^{ου} αιώνα. Ο κώδικας αφιερώθηκε στη βασίλισσα Θάμαρ της Γεωργίας (1184–1213) η οποία συνέδεσε τη βασιλεία της με τη «χρυσή εποχή» της γεωργιανής ιστορίας. Στο f.272v υπάρχουν δύο κολοφώνες σε χρυσογραφία: ο πρώτος στα γεωργιανά τεκμηριώνει ότι αντιγράφηκε στην Μονή Ρομάνα από τον Γεωργιανό μοναχό Ιωάννη τον Ανάξιο. Ο δεύτερος στα ελληνικά παραδίδει το όνομα του Έλληνα «χρυσογράφου» Μιχαήλ από τον Κορησσό. Ακόμη, ο κολοφώνας στο f.266v αναφέρει ότι χρησιμοποιήθηκε χειρόγραφο Ευαγγελίου της ίδια Μονής.¹⁷⁶

α.

β.

Εικ.35α-β. Τετραευάγγελο Vani MS A-1335. Αριστερά: Προμετωπίδα Χριστού με Ευαγγελιστές. Δεξιά: f.81^v-82^r, Άνοιγμα του Ευαγγελίου του Μάρκου με επίτιτλο, τέλη 12^{ου} αιώνα. Εθνικό Κέντρο Χειρογράφων Korneli Kekelidze, Τυφλίδα, Γεωργία.¹⁷⁷

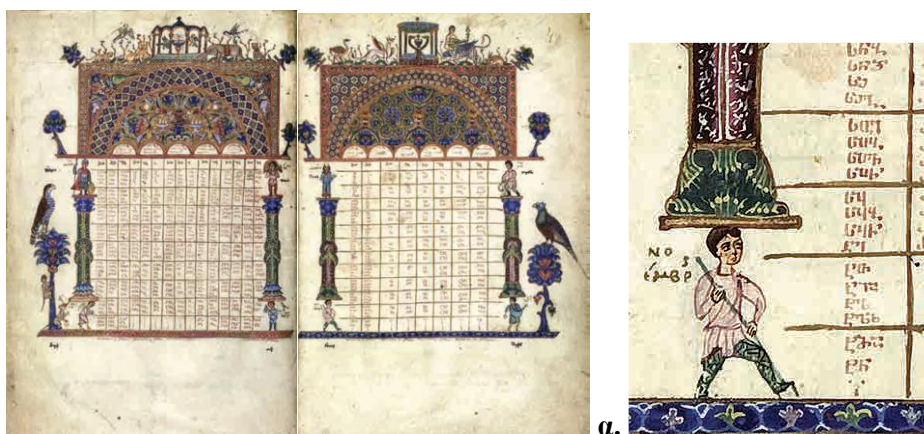
¹⁷⁵ Ό.π., σ. 352-353. Linardou, *Reading Two Byzantine Illustrated Books*, ό.π., σ. 229-230.

¹⁷⁶ Nelson, ό.π., σ. 105. Skhirtladze και Kldiashvili, ό.π., σ. 353, 359.

¹⁷⁷ Skhirtladze και Kldiashvili, ό.π., εικ. 48, σ. 355.

Ο κώδικας αποτελείται από 274 φύλλα περγαμνής εξαιρετικής ποιότητας. Τα κείμενα, σε τυπική γεωργιανή δίστηλη διάταξη, γράφηκαν σε καλλιγραφική ιερατική Nouskhourī¹⁷⁸ με καστανή και χρυσοκόκκινη μελάνη ενώ οι τίτλοι και τα αρχιγράμματα αποδόθηκαν με χρυσογραφία. Στον πολυτελή γραπτό διάκοσμο περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων μία προμετωπίδα του Ευσεβίου με τον Καρπιανό και μία ολοσέλιδη σύνθεση (προμετωπίδα), που προηγείται των Ευαγγελίων και αναπαριστά τον Χριστό να ευλογεί τους τέσσερις Ευαγγελιστές, οι οποίοι Τον πλησιάζουν ανά δύο (εικ.35α).

Ο μικρογράφος είχε ως πρότυπα εξάίρετα έργα βυζαντινής ζωγραφικής και γεωργιανής παράδοσης, όπως απηχούν οι πίνακες αντιστοιχίας που παραπέμπουν στο Ευαγγέλιο Labsq'ald (εικ.34α, εικ.36). Ωστόσο, το άνοιγμα των Ευαγγελίων παρουσιάζει σαφείς ομοιότητες με τον κώδικα Ebnerianus. Οι ολοσέλιδες μικρογραφίες συνδυάζουν πορτρέτα των Ευαγγελιστών με σκηνή του Δωδεκαόρτου η οποία τοποθετείται στο τύμπανο του τόξου που επιστέφει τον Ευαγγελιστή ως εξής: Ματθαίος-Γέννηση (f.9v), Μάρκος-Βάπτιση (f.81v) (εικ.35β), Λουκάς-Ευαγγελισμός (f.131v), Ιωάννης-Ανάσταση (f.210v)¹⁷⁹. Επιπλέον, στα διακοσμημένα επίτιτλα εγκαταλείπεται η παραδοσιακή πύσχημη πύλη προς χάριν των ορθογωνισμένων πλαισίων που δεσπόζουν και στην ελληνική Καινή Διαθήκη (εικ.34β, 35β).

Εικ.36α-β. Τετραευαγγέλιο Vani MS A-1335. Πίνακες αντιστοιχίας & προσωποποίηση του μήνα Νοεμβρίου (λεπτομέρεια), τέλη 12^{ου} αιώνα. Εθνικό Κέντρο Χειρογράφων Korneli Kekelidze, Τυφλίδα, Γεωργία.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Μορφή της γεωργιανής εκκλησιαστικής γραφής που εμφανίστηκε περίπου τον 9^ο αιώνα. Βλ. Asatiani, *ό.π.*, σ. 9.

¹⁷⁹ Takaichvili E., «L'Évangile de Vani», *Antiquités Géorgiennes. Extrait de Byzantion*. T.10. Βρυξέλλες 1935, σ. 655, 657. Skhirtladze και Kldiashvili, *ό.π.*, σ. 359.

¹⁸⁰ Abashidze, *ό.π.*, εικ. σ. 68-69.

Τα εικονογραφικά παράλληλα, η δημιουργία του Τετραευαγγέλου στην Μονή Ρομάνα της Κωνσταντινούπολης και η παρουσία των γεωργιανών υπογραφών στον κώδικα Ebnerianus, οι οποίες προηγούνται των κειμένων του Ιωάσαφ το 1391, ενισχύουν την υπόθεση ότι οι Γεωργιανοί μικρογράφοι του Vani είχαν πρόσβαση στον υπό εξέταση κώδικα ακριβώς εκείνη την εποχή και αυτός αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τη δημιουργία του βασιλικού χειρογράφου. Σημειώνεται ακόμη ότι ο αριθμός των μικρογραφιών στα γεωργιανά Ευαγγέλια είχε μειωθεί αισθητά προς τα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Έτσι, η παρατηρημένη επίδραση του κώδικα Ebnerianus, έργο της «ομάδας του Κοκκινοβάφου», επαναπροσδιόρισε καθοριστικά την εικονογράφιση πολυτελών γεωργιανών χειρογράφων αυτή την εποχή.¹⁸¹

Η διάθεση ανανέωσης διαπιστώνεται στην τάση για πολυχρωμία και την επινόηση νέων τύπων. Για παράδειγμα οι εντυπωσιακοί κανόνες αντιστοιχίας φέρουν προσωποποιήσεις των μηνών του έτους. Οι φιγούρες, οι οποίες ταυτίζονται με ελληνικές επιγραφές, βαστάζουν ταυτόχρονα τις βάσεις των κιόνων και τον θριγκό (εικ. 36β). Επιπλέον, στο ανώτερο σημείο της αρχιτεκτονικής σύνθεσης παρατίθενται ευφάνταστες σκηνές με εξωτικά πουλιά και ζώα εκατέρωθεν περιρραντηρίων και επεισόδια από την αστική ζωή και την ύπαιθρο π.χ. πάλη ανδρός -ίσως ο Σαμψών- με λέοντα κ.ά (εικ.36α). Το χειρόγραφο μεταφέρθηκε στη Γεωργία διαχέοντας την ακτινοβολία του βυζαντινού βιβλίου.¹⁸²

Από τις πρώτες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα, η Γεωργία βρέθηκε στη δίνη μογγολικών εισβολών και αργότερα οθωμανικών επιθέσεων, που επέφεραν παρακμή και ανάσχεση της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Εντούτοις, η γοητεία που ασκούσε η βυζαντινή πολυτέλεια, όπως του κώδικα Ebnerianus, επιβίωσε στη Γεωργία έως τον ύστερο Μεσαίωνα. Στην αυγή του 14^{ου} αιώνα, το παλίμψηστο¹⁸³ Ευαγγέλιο Mokvi (Q-902), αποτελεί εξαιρετική περίπτωση εικονογραφημένου κώδικα. Σύμφωνα με τον κολοφώνα (f.103r), αντιγράφηκε από τον μοναχό Εφραίμ (Ephrem) κατά παραγγελία του επισκόπου του Mokvi, Δανιήλ, δωρεά στην εκκλησία της Παναγίας του Mokvi στην Αμπχαζία. Σήμερα σώζονται 329 δίφυλλα επιμελώς επεξεργασμένης περγαμηνής,

¹⁸¹ Nelson, ό.π., σ. 105-6. Skhirtladze και Kldiashvili, ό.π., σ. 359.

¹⁸² Abashidze Zaal (επιμ.), *Georgian Manuscript Heritage 5th-19th cc.* Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, Τυφλίδα 2024, σ. 65, 69. Skhirtladze και Kldiashvili, ό.π., σ. 359.

¹⁸³ Παλίμψηστο είναι το χειρόγραφο που έχει ξαναχρησιμοποιηθεί. Συγκεκριμένα, πρόκειται για περγαμνή ή άλλο υλικό γραφής από το οποίο έχει αποξεσθεί ή σβησθεί το αρχικό κείμενο, ώστε να γραφτεί επάνω του νέο. Η πρακτική αυτή ήταν συνηθισμένη στον Μεσαίωνα, επειδή η περγαμνή ήταν πολύτιμο υλικό και συχνά ανακυκλωνόταν. Βλ. Hunger, ό.π., σ. 25.

διαστάσεων 30,0x23,5εκ και τα κείμενά αντιγράφηκαν σε δίστηλη διάταξη.¹⁸⁴

Ο πολυτελής κώδικας περιέχει δέκα πίνακες αντιστοιχίας, τέσσερα πορτρέτα Ευαγγελιστών, περισσότερα από 530 επίτιτλα και αρχιγράμματα και 157 μικρογραφίες, που αποτελούν το διακριτικό του γνώρισμα. Οι συγκεκριμένες συνθέσεις, που εισάγονται πλαισιωμένες εμβόλιμα στο κείμενο, φιλοτεχνήθηκαν πάνω σε στρώμα φύλλων χρυσού, «φωτίζοντας» τις σελίδες του χειρογράφου (εικ.37).¹⁸⁵ Η εκλεπτυσμένη εικονογραφία αντλεί από βυζαντινούς τύπους, όπως της Παναγίας Βρεφοκρατούσας στον τύπο της Οδηγήτριας *Πάντων η Ελπίς* και υιοθετεί την Παλαιολόγεια τεχνοτροπία στους χρωματικούς πειραματισμούς και την έμφαση στην λεπτομέρεια.¹⁸⁶

Εικ.37. Ευαγγέλιο Mokvi Q-902, π. 1300. Εθνικό Κέντρο Χειρογράφων Τυφλίδας.¹⁸⁷

Ένα δεύτερο παλίμψηστο περγαμινό Τετραευάγγελο 1446/26 του 14^{ου} αιώνα, αποτελείται σήμερα από 183 φύλλα, διαστάσεων 23,0x14,8cm και φέρει δερματόδετη στάχωση με ξύλινο κάλυμμα. Γραφέας του κειμένου ήταν ο μοναχός Γεώργιος. Από τον εικονογραφικό διάκοσμο σώζονται τρεις μικρογραφίες Ευαγγελιστών, του Ματθαίου (f.1r), του Μάρκου (g.72v) και του Ιωάννη με τον Πρόχορο (f.107v) και ποικιλμένα επίτιτλα. Στο χειρόγραφο εντοπίζονται δύο παλαιότερα στρώματα αντιγραφών και ολοσέλιδων εικονογραφήσεων, από τον 9^ο και τον 13^ο αιώνα, και αποτελεί ένα από τα ελάχιστα γνωστά γεωργιανά παλίμψηστα με τρεις επάλληλες

¹⁸⁴ Pataki-Hundt Andrea κ.ά, «The Mokvi Gospel, Consolidation of Miniatures on Gold», *Journal of Paper Conservation*. Vol.17 (2016), σ. 112-113.

¹⁸⁵ Η συγκεκριμένη σπάνια τεχνική έχει ως αποτέλεσμα σοβαρή απολέπιση των στρωμάτων βαφής από την επιχρυσωση και από την περγαμινή, λόγω κακής ισχύος πρόσφυσης μεταξύ στρώματος βαφής και χρυσού. Για τις εργασίες αποκατάστασης βλ. Pataki-Hundt Andrea κ.ά, ό.π., σ. 112-119.

¹⁸⁶ Abashidze, ό.π., σ. 70. Asatiani, ό.π., σ. 10.

¹⁸⁷ Agenda.ge, *Mokvi Gospel printed edition: New life of ancient manuscript* (2015). Διαθέσιμο online στο: <https://web.archive.org/web/20150703155811/http://agenda.ge/news/31991/eng> Ημερομηνία πρόσβασης 01-08-2025.

χρήσης.¹⁸⁸

Τέλος, το Ψαλτήρι *A-351* προέρχεται από το πολυπολιτισμικό περιβάλλον της Αυλής των Αταμπάγκ της Σαμτσχέ στην Νότια Γεωργία και χρονολογείται το 1494. Τον αυθεντικό κολοφώνα υπογράφει ο σημαντικός για την εποχή γραφέας Αμβρόσιος ο οποίος χρησιμοποίησε μετάφραση του Γεωργίου του Αγιορείτη. Ο μικροσκοπικός κώδικας (10,0x7,5εκ) ξεχωρίζει για την άφθονη χρήση χρυσού, την κομψότητα, την εκλεπτυσμένη γραφή και το λεπτομερές καλλιγραφικό σχέδιο. Η μοναδική του προμετωπίδα απεικονίζει τον βιβλικό βασιλιά Δαβίδ, ο οποίος ταυτίζεται με ελληνική επιγραφή. Πρόκειται για μία από τις ωραιότερες μικρογραφίες της εποχής που μαρτυρά τις βυζαντινές επιβιώσεις στη Γεωργία μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης.¹⁸⁹

---

¹⁸⁸ Asatiani, *ό.π.*, σ. 10, 34-25, 207.

¹⁸⁹ Abashidze, *ό.π.*, σ. 71, 82.

Συμπεράσματα

Το εικονογραφημένο χειρόγραφο της Καινής Διαθήκης (κώδικας Ebnerianus) συγκαταλέγεται μεταξύ των σημαντικότερων σωζόμενων μεσαιωνικών βιβλίων που παρήχθησαν στο αυτοκρατορικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης κατά το β' τέταρτο του 12^{ου} αιώνα. Παρά τις ελλειπείς πληροφορίες για την δημιουργία του, το ίδιο το αντικείμενο αποκαλύπτει σημαντικά στοιχεία που φωτίζουν όψεις της ταυτότητάς του. Πρόκειται για ένα θαυμάσιο δείγμα λειτουργικού βιβλίου, προορισμένου για προσωπική χρήση, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του οποίου το τοποθετούν με σχετική ασφάλεια στην αυτοκρατορική Αυλή των Κομνηνών.

Η άριστη κατάσταση στην οποία σώζεται τεκμηριώνει την ανώτερη ποιότητα και την επιμελημένη επεξεργασία των υλικών που συνέβαλλαν καθοριστικά στην αντοχή του αντικειμένου στη φθορά του χρόνου. Υφολογικά εντάσσεται στην λεγόμενη «ομάδα του Κοκκινοβάφου», ένα σύνολο πολυτελών χειρογράφων που ξεχωρίζουν για την υψηλή καλλιτεχνική παιδεία, το ταλέντο και την δημιουργικότητα του ανώνυμου ζωγράφου, του «Μαΐστορα του Κοκκινοβάφου». Η εικονογράφηση του κώδικα Ebnerianus περιλαμβάνει πορτρέτα, αφηγηματικές σκηνές και εξαιρετικά περίτεχνα κοσμήματα μοναδικής κομψότητας και δεξιοτεχνίας, δια χειρός του κορυφαίου αυτού μικρογράφου.

Τα διακριτικά γνωρίσματα της εν λόγω Καινής Διαθήκης είναι σύγχρονα της εποχής κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η αντιγραφή των κειμένων. Η χρυσή μελάνη αντιγραφής, τα λευκά και στιλπνά φύλλα περγαμηνής, η λαμπρότητα των χρωμάτων και ο αριστουργηματικός γραπτός διάκοσμος χαρακτηρίζουν το μοναδικό αυτό κόσμημα, το οποίο εντάσσεται στην μεσαιωνική παραγωγή βιβλίου. Αξίζει να σημειωθεί ότι το μέγεθος των αφηγηματικών σκηνών που συνοδεύουν τα πορτρέτα των Ευαγγελιστών και τα πυκνής διαπλοκής κοσμήματα στα τύμπανα τοξοτών πλαισίων δεν υπερβαίνουν τα δέκα εκατοστά ύψος ενώ σε αρκετά επίτιτλα οι διαστάσεις είναι ακόμη μικρότερες.

Επίσης, στην εικονογράφηση του κώδικα Ebnerianus εντοπίζονται σημαντικές καινοτομίες που καθιστούν το χειρόγραφο μοναδικό. Ειδικότερα, τα πορτρέτα των Ευαγγελιστών και οι συνοδευτικές παραστάσεις του Δωδεκαόρτου τοποθετήθηκαν στο ίδιο ζωγραφικό πεδίο και αποτέλεσαν το πρότυπο για μεταγενέστερα εικονογραφημένα χειρόγραφα. Ακόμη, η εικονογράφηση επεκτάθηκε, εκτός από τα Ευαγγέλια που αποτελούσε έως τότε σχεδόν τον κανόνα και στα υπόλοιπα βιβλία της Καινής

Διαθήκης, δηλαδή στις Πράξεις των Αποστόλων και τις Επιστολές. Καινοτομία αποτελεί ακόμη η συμπερίληψη του Συμβόλου της Πίστεως στο τέλος του χειρογράφου το οποίο αντιγράφηκε σε χρυσογραφία χωρίς άλλη κόσμηση.

Ένα ακόμη γνώρισμα του υπό εξέταση κώδικα συνδέεται με την εξατομίκευση της εικονογράφησης ως φορέα μηνυμάτων και ιδεών. Συγκεκριμένα, οι εικόνες που συνοδεύουν τα κείμενα δεν έχουν αποκλειστικά διακοσμητικό ρόλο. Η σύνδεση μεταξύ κειμένου και εικόνας είναι σύνθετη καθώς οι διακειμενικές αναφορές δεν αφορούν μόνο τα κείμενα της Καινής Διαθήκης τα οποία συνοδεύουν. Παράλληλα, αναφέρονται στα επιγράμματα που πλαισιώνουν τις μικρογραφίες καθώς επίσης σε κείμενα που δεν εντάσσονται στο συγκεκριμένο βιβλίο, όπως τα προλεγόμενα και οι βιογραφίες Αγίων και το λειτουργικό τυπικό του ετήσιου εορτολογίου.

Επιπρόσθετα, η εικονογραφία ενσωματώνει τις ιδιαίτερες αξίες, τους στόχους και τις επιδιώξεις του κτήτορα ως αντικαθρέπτισμα της προσωπικότητάς του. Συγκεκριμένα, η παρούσα εργασία έθεσε στο κέντρο του ζητήματος της λειτουργίας της εικόνας σε συνάρτηση με τις προσωπικές βλέψεις του σεβαστοκράτορα Ισαάκιου Κομνηνού με αφορμή την προσωποποίηση του «Θεόφιλου» ως εστεμμένη μορφή. Συνεξετάζοντας τεκμήρια από την μεγάλη ζωγραφική του 14^{ου} αιώνα στα σπαράγματα ψηφιδωτού της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, τις χορηγίες και το ιεραποστολικό έργο του πρίγκιπα κατά τον 12^ο αιώνα, ανιχνεύονται χρήσεις της εικόνας στην ιδιωτική και δημόσια θέαση που εξυπηρετούν ατομικά αφηγήματα και φιλοδοξίες.

Υπό το πρίσμα αυτό, το μεσαιωνικό βιβλίο δεν προορίζεται μόνο για ανάγνωση ούτε όμως μπορεί να θεωρηθεί αντικείμενο κοινόχρηστο. Η θέση του φαίνεται πως ήταν αποκλειστικά στον προσωπικό χώρο του παραγγελιοδότη ο οποίος, εκτός από λατρευτικές και αισθητικές ανάγκες, επεξεργάζεται και εκφράζει μέσα από την χρήση του βιβλίου τον αθέατο κόσμο του θυμικού και της διάνοιάς του. Αναπόφευκτα ο σχεδιασμός του εκάστοτε χειρογράφου περιλαμβάνει στοιχεία της προσωπικότητας, του γούστου και των προτιμήσεών του ως εξατομικευμένο αντικείμενο.

Οι μεταγενέστερες προσθήκες του μοναχού Ιωάσαφ στην Μονή των Οδηγών στην Κωνσταντινούπολη το 1391, συνίστανται στην αντιγραφή λειτουργικών μερών και την συμπλήρωση εδαφίων στο Ευαγγέλιο του Ιωάννη. Οι παρεμβάσεις του Ιωάσαφ όχι μόνο δεν αλλοίωσαν την αρχική μορφή του κώδικα, αλλά διατήρησαν τα φυσιογνωμικά του γνωρίσματα με σεβασμό και συνέπεια. Παράλληλα, το γεγονός ότι

οι εργασίες του δεν αφορούσαν αποκατάσταση κειμένου αποδεικνύει ότι δύο αιώνες μετά την παραγωγή του, ο κώδικας Ebnerianus διατηρούνταν σε εξαιρετική κατάσταση. Η νέα αντιγραφική εργασία υποδηλώνει ότι είχε περιέλθει στα χέρια νέου κτήτορα πάντα όμως στο αριστοκρατικό περιβάλλον της βυζαντινής πρωτεύουσας.

Το ενδιαφέρον στράφηκε στα συμπληρωματικά εδάφια του επεισοδίου της μοιχαλίδας από τις αφηγήσεις γύρω από την ζωή του Χριστού. Δεν είναι γνωστό σε ποιο βαθμό η διένεξη περί γνησιότητας ή πλαστότητας της περικοπής απασχολούσε τους βυζαντινούς της εποχής. Η ερμηνευτική προσέγγιση στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας έγινε υπό το πρίσμα της σύγχρονης ιστορικής έρευνας και μελέτης του ζητήματος καθώς οι πληροφορίες είναι εξαιρετικά ελλιπείς για την ταυτότητα του τότε κατόχου και την χρήση του χειρογράφου.

Ωστόσο, εκφράστηκε η υπόθεση ότι θα μπορούσε να αφορά μία γυναίκα αριστοκράτισσα. Μέσα από την εξέταση του κώδικα Ebnerianus και των παραλλήλων του αναδείχθηκε η αξιοπρόσεκτη γυναικεία παρουσία στην παραγωγή βιβλίου στην Κωνσταντινούπολη την εποχή των Κομνηνών, σε μία εποχή σχετικής σταθερότητας, ασφάλειας και ευημερίας. Γενικά, οι ιστορικές πηγές παραδίδουν αποσπασματικά πληροφορίες για ορισμένες γυναίκες ευγενικής καταγωγής, μέλη της κοσμικής ελίτ του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος που ξεχώρισαν ως υποστηρίκτριες των γραμμάτων και των τεχνών με σημαντικά οικοδομικά έργα και εξωραϊστικά προγράμματα.

Η γυναικεία παρουσία φαίνεται πως είναι πιο συστηματική στην πνευματική ζωή της κομνηνικής περιόδου και ορισμένες εξ αυτών διακρίθηκαν για την λογιосύνη τους. Η Άννα Δαλασσηνή, μητέρα του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' (β. 1081-1118), συμμετείχε εμπειριστατωμένα σε θεολογικές και κοσμικές συζητήσεις ενώ η ευρυμαθής κόρη του, Άννα Κομνηνή, συνέγραψε την περίφημη *Αλεξιάδα* (π.1148). Η σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη φαίνεται πως απηχεί το πρότυπο της εγγραμματοσύνης καθώς η προώθηση παραγωγής βιβλίων για λογαριασμό της αποτελεί απόδειξη ότι η χορηγία έργων τέχνης διαφέρει από την ουσιαστική δυνατότητα μελέτης ενός βιβλίου. Βέβαια, τα συμπεράσματα αυτά απαντούν μόνο κατά περίπτωση και απέχουν από τον γενικό κανόνα.

Εξίσου σημαντική αναδείχθηκε η σχέση του κώδικα Ebnerianus και γενικότερα της «ομάδας του Κοκκινοβάφου» με την γεωργιανή κοινότητα με αφορμή τις γεωργιανές υπογραφές στο εν λόγω χειρόγραφο. Από την βιβλιογραφική έρευνα προέκυψε η σημαντική παρουσία των Γεωργιανών γραφέων και καλλιγράφων στην

Κωνσταντινούπολη και από την συνεξέταση σωζόμενων γεωργιανών χειρογράφων αναδείχθηκε η αξιοσημείωτη επιρροή του κώδικα Ebnērianus στην ανανέωση της εικονογραφίας των γεωργιανών εικονογραφημένων βιβλίων σε μία εποχή κάμψης για τους Γεωργιανούς καλλιγράφους. Μέσα από ένα διευρυμένο δίκτυο κυκλοφορίας του βιβλίου, η ακτινοβολία του έφτασε μέχρι την Αυλή της βασίλισσας Θάμαρ της Γεωργίας υποδηλώνοντας την φήμη που ενδεχομένως συνόδευε το εν λόγω χειρόγραφο λίγο πριν τις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Η επίδραση του μεσαιωνικού βυζαντινού βιβλίου ήταν ευρεία και πολύπλευρη, όψεις της οποίας έθιξε το παρόν κείμενο αναδεικνύοντας τις επιβιώσεις του στον χώρο και τον χρόνο.

Βιβλιογραφία

- Αλμπάνη Τζένη, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*. Ε.Α.Π. Πάτρα 1999.
- Αχειμάστου–Ποταμιάνου Μ., *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές τοιχογραφίες*. Εκδοτική Αθηνών. Αθήνα 1994.
- Bardier Frédéric, *Ιστορία του βιβλίου*. Μετάφραση Μαρία Παπαηλιάδη. Μεταίχμιο. Αθήνα 2001.
- Βοκοτόπουλος Π., *Ελληνική Τέχνη: Βυζαντινές Εικόνες*. Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. Αθήνα 1995.
- Βοτοκόπουλος Π. Λ., «Ένα άγνωστο χειρόγραφο του κωδικογράφου Ιωάσαφ και οι μικρογραφίες του: το ψαλτήριο Christ Church Arch. W. Gr. 61 (πίν. 100-104)», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 8 (1976), σ. 179–198. Διαθέσιμο online στο: <https://doi.org/10.12681/dchae.856> Ημερομηνία πρόσβασης 12-07-2025.
- Delvoye C., *Βυζαντινή Τέχνη*. Μετάφραση Μαντώ Παπαδάκη. Παπαδήμας. Αθήνα 1988.
- Hunger H., *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*. Μετάφραση Γιώργος Βασίλαρος. Καρδαμίτσα. Αθήνα 1995.
- Ιωαννίδης Ανδρέας, «Ο συμβολισμός του χρυσού φόντου στα βυζαντινά ψηφιδωτά». *Αρχαιολογία* 1 (1981), σ. 41-45.
- Καρακατσάνης Αθανάσιος (επιμ.), *Θησαυροί Του Αγίου Όρους*. Εκδοτική Αθηνών. Θεσσαλονίκη ²1997.
- Λίβα-Ξανθάκη Θεοπίστη, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*. Διαδακτορική διατριβή. Ιωάννινα 1980.
- Λινάρδου Κ., «Μνημειακή ζωγραφική της μέσης βυζαντινής περιόδου. Βυζαντινές τοιχογραφίες και ψηφιδωτά από το 843 έως το 1200», στο: Λουγγής Τ. & Λαμπαδά Δ. (επιμ.), *Βυζάντιο. Ιστορία και πολιτισμός, ερευνητικά πορίσματα. Τέχνη και σκέψη*. Τόμος Γ'. Ηρόδοτος. Αθήνα 2016.
- Magdalino Paul, «Η μεσαιωνική Αυτοκρατορία (780-1204)», στο: Mango Cyril. (επιμ.), *Η ιστορία του Βυζαντίου*. Μετάφραση Όλγα Καραγιώργου. Νεφέλη. Αθήνα 2006, σ. 257-279.
- Mango Cyril, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της νέας Ρώμης*. Μετάφραση Δ. Τσουγκράκης. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα 1988.
- Mioni Elpidio, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*. Μετάφραση Νικολάου Παναγιωτάκη. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Αθήνα ³1985.

Ξανθάκη Θέτης, «Η επίδραση των μικρογραφιών του Κοκκινοβάφου στις τοιχογραφίες του Ντίλιου: δύο παραδείγματα». *Αρχαιολογία* 6 (1983), σ. 66-67.

Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου Μαρία, «Μεσαιωνική γεωργιανή και βυζαντινή ζωγραφική: εισαγωγικές παρατηρήσεις», στο: Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου Μαρία και Καλοπίση-Βέρτη Σοφία (επιμ.), *Μεσαιωνική ζωγραφική στη Γεωργία. Τοπική καλλιτεχνική έκφραση και συμμετοχή στη βυζαντινή οικουμενικότητα*. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα 2014, σ. 13-27.

Παπαδόπουλος Στυλιανός, «Η Δ' οικουμενική σύνοδος (451). Το οικοδόμημα της Χριστολογίας». *Θεολογία*, τ. ΟΖ', τεύχ 2, Αθήνα 2006, σ. 449-472.

Rodley Lyn, *Εισαγωγή στη βυζαντινή τέχνη και αρχιτεκτονική*. Μετάφραση Μυρτώ Βέικου. Καρδαμίτσα. Αθήνα 2010.

Τρεμπέλας Παναγιώτης, *Υπόμνημα εις το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*. Αδελφότης θεολόγων «Ο Σωτήρ», Αθήνα 52015. Διαθέσιμο online στο: <https://www.sostis.gr/blog/item/1383-o-anamartitos-ymwn-prwtos-baletw-lithon> Ημερομηνία πρόσβασης 18-08-2025.

Ξενόγλωσση

Abashidze Zaal (επιμ.), *Georgian Manuscript Heritage 5th-19th cc*. Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts, *Τυφλίδα* 2024.

Aland Kurt, *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neues Testaments*. Vol. I. Walter de Gruyter. Βερολίνο & Νέα Υόρκη 1994. Διαθέσιμο online στο: https://books.google.gr/books?redir_esc=y&id=n6t_z6q2ivwC&q=52#v=snippet&q=52&f=false Ημερομηνία πρόσβασης 20-04-2024.

Anderson Jeffrey C., «A Twelfth-Century Leaf from the Byzantine Courtly Circle in the Freer Gallery of Art (Freer 33.12)». *Gesta* Vol. 35, No. 2 (1996), σ. 142-148. Διαθέσιμο online στο: <https://doi.org/10.2307/767178> Ημερομηνία πρόσβασης 30-07-2025.

Burkett Delbert, *An Introduction to the New Testament and the Origins of Christianity*. Cambridge University Press. Ηνωμένο Βασίλειο 2002, σ. 195-196. Διαθέσιμο online στο: https://books.google.gr/books?id=EcsQknxV-xQC&pg=PA195&redir_esc=y#v=onepage&q=Theophilus&f=false Ημερομηνία πρόσβασης 03-07-25.

Classen Albrecht, «Bibliothekskultur Nürnbergs als Grundlage einer Weltkultur», στο: Jürgensen Renate, *Bibliotheca norica. Patrizier und Gelehrtenbibliotheken in Nürnberg zwischen Mittelalter und Aufklärung*. Harrassowitz. Βισμπάντεν 2002. Διαθέσιμο online στο: http://www.iaslonline.de/index.php?vorgang_id=748 Ημερομηνία πρόσβασης 24-04-2025.

Coxe Henry O., *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars prima recensionem codicum Graecorum continens*. Quarto Catalogues I. Oxford University Press. Οξφόρδη 1853. Διαθέσιμο online στο:

https://archive.org/details/CatalogiCodicumManuscriptorumBiblioth_201406/page/n7/mode/2up Ημερομηνία πρόσβασης 20-04-2025.

Gregory Caspar René, *Die griechischen Handschriften des Neuen Testament*. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. Λειψία 1908. Διαθέσιμο online στο:

<https://archive.org/details/diegriechischen00greggoog/page/n63/mode/2up>

Ημερομηνία πρόσβασης 20-04-2025.

Gregory Caspar René, *Textkritik des Neuen Testaments*. Vol. 1. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. Λειψία 1900. Διαθέσιμο online στο:

<https://archive.org/details/textkritikdesne00greggoog/page/n7/mode/2up>

Ημερομηνία πρόσβασης 20-04-2025.

Horne Thomas Hartwell, *An introduction to the study of bibliography, to which is prefixed a memoir on the public libraries of the antients*. Gale Research Co. Ντιτρόιτ 1967. Διαθέσιμο online στο:

<https://archive.org/details/anintroductiont00horngoog/page/n316/mode/1up>

Ημερομηνία πρόσβασης 11-07-2025.

Hutter Irmgard, «Auct. T. inf. 1. 10 (Misc. 136; S.C. 28118). Neues Testament (Codex Ebnerianus)», στο: Hutter Irmgard, *Corpus der Byzantinischen Miniaturenhandschriften*. Vol. I. Oxford Bodleian Library I. Anton Hiersemann. Στουτγάρδη 1977. Διαθέσιμο online στο:

<https://archive.org/details/hutter-1-text/page/n2/mode/1up> Ημερομηνία πρόσβασης 10-05-2025.

Jeffreys Elizabeth, «The sebastokratorissa Irene as Patron», στο: Theis Lioba, Mullett Margaret κ.ά. (επιμ.), *Female Founders in Byzantium and Beyond*. Bohlau. Κολονία & Βαϊμάρη 2014, σ. 177-194. Διαθέσιμο online στο: <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/29403> Ημερομηνία πρόσβασης 30-07-2025.

Kazhdan Alexander P. (επιμ.), «Codex Ebnerianus», στο: *The Oxford dictionary of Byzantium*. Vol. I. Oxford University Press. Νέα Υόρκη & Οξφόρδη 1991, σ. 473–474.

Linardou Kallirroe, «Imperial impersonations: disguised portraits of a Komnenian prince and his father», στο: Alessandra Bucossi & Alex Rodriguez Suarez (επιμ.), *John II Komnenos, emperor of Byzantium: in the shadow of father and son*. Routledge. Λονδίνο 2016, σ. 155-182.

Linardou Kallirroe, «Komnenian book culture. Tracing tastes, mapping networks, unravelling self-(re)presentation», στο: Valeria Flavia Lovato (επιμ.), *Isaac Komnenos Porphyrogenetos. Walking the Line in Twelfth-Century Byzantium. Studies in Byzantine Cultural History*. Routledge. Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2024, σ. 101-123. Διαθέσιμο online στο: DOI [10.4324/9781003197928-7](https://doi.org/10.4324/9781003197928-7) Ημερομηνία πρόσβασης 20-07-2025.

Linardou Kallirroë, «Mary and her Books in the Kokkinobaphos Manuscripts: Female Literacy or Visual Strategies of Narration?». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*. Περίοδος Δ'. Τόμος ΚΘ'. Αθήνα 2008, σ. 35-48. Διαθέσιμο online στο: <https://doi.org/10.12681/dchae.604> Ημερομηνία πρόσβασης 20-07-2025.

Linardou Kallirroë, «The Preacher and the King: vision and meaning in Atheniensis 211». *Byzantine and Modern Greek Studies* 48 (1), 2024, σ. 66–81.

Macray William Dunn, *Annals of the Bodleian Library, Oxford, A. D. 1598 - A.D. 1867*. Rivingtons. Λονδίνο, Οξφόρδη & Κέιμπριτζ 1868. Διαθέσιμο online στο: <https://books.google.gr/books?id=ic9IAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=el#v=onepage&q&f=false> Ημερομηνία πρόσβασης 20-04-2025.

Madan Falconer, *A summary catalogue of Western manuscripts in the Bodleian Library at Oxford which have not hitherto been catalogued in the quarto series with references to the Oriental and other manuscripts*. Vol. V: *Collections received during the second half of the 19th century and miscellaneous MSS. acquired between 1695 and 1890*. Nos. 24331-31000, Clarendon Press. Οξφόρδη 1905. Διαθέσιμο online στο: <https://archive.org/details/CollectionsReceivedDuringTheSecondHV5/page/n3/mode/2up?q=e> Ημερομηνία πρόσβασης 25-04-2025.

Martin Kathleen (επιμ), *The Book of Symbols. Reflections on Archetypal Images*. Taschen. Κολωνία & Λονδίνο 2010.

Murr Christoph Gottlieb von, *Memorabilia Bibliothecarum publicarum Norinbergensium et Universitatis Altdorfinae*. Τόμ. II. J. Hoesch. Νυρεμβέργη 1788. Διαθέσιμο online στο: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433000496608&seq=121> Ημερομηνία πρόσβασης 26-04-2025.

Meredith Cecelia, «The Illustration of Codex Ebnerianus». *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* (29) 1 (1966). Διαθέσιμο online στο: <https://www.journals.uchicago.edu/journal/jwci> Ημερομηνία πρόσβασης 02-05-24.

Nelson R.S., Byzantine Miniatures at Oxford: Auct. T. inf. 1. 10». *Byzantine Studies/ Etudes Byzantines* V. 13 (1986), σ. 95-105.

Nelson S. Robert, «Theoktistos and Associates in Twelfth-Century Constantinople: An Illustrated New Testament of A.D. 1133». *The J. Paul Getty Museum Journal* Vol. 15 (1987), σ. 53-78. Διαθέσιμο online στο: <https://www.jstor.org/stable/4166565> Ημερομηνία πρόσβασης 18-07-2025.

Pataki-Hundt Andrea κ.ά, «The Mokvi Gospel, Consolidation of Miniatures on Gold», *Journal of Paper Conservation*. Vol. 17 (2016), σ. 112-119. Διαθέσιμο online στο: <https://doi.org/10.1080/18680860.2016.1251149> Ημερομηνία πρόσβασης 01-08-2025.

Pickett Raymond, «Luke and Empire: An Introduction», στο: Rhoads David, Esterline David και Won Lee Jae (επιμ), *Luke-Acts and Empire: Essays in Honor of Robert L. Brawley*. Pickwick. Όρεγκον 2011, σ. 1-22. Διαθέσιμο online στο: https://books.google.gr/books?id=4ltMAwAAQBAJ&pg=PA6&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false Ημερομηνία πρόσβασης 03-07-25.

Rannerus Godofredur Christophorus, *Catalogus bibliothecae numerosae ab incluti nominis viro Hieronymo Guilielmo Ebnero ab Eschenbach rel. olim conlectae: nunc Norimbergae a die II. mensis Augusti ann. MDCCCXIII publicae auctionis lege dividendae Bibliotheca Ebneriana*. Τόμ. I (Λατινική έκδοση). Typis Bielingianis. Νυρεμβέργη 1812. Διαθέσιμο online στο: <https://books.google.gr/books?id=8ahFAAAAcAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> Ημερομηνία πρόσβασης 25-04-2025.

Ronconi Filippo, «Manuscripts as Stratified Social Objects». *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*. Vol. 4 (2018), σ. 19-39. Διαθέσιμο online στο: <https://cnrs.hal.science/hal-03933014v1> Ημερομηνία πρόσβασης 15-04-2024.

Schoenleben Conrad, *Notitia egregii codicis graeci Novi Testamenti manuscripti quem noribergae Servat vir illvstris Hieronymvs Gvilielmvs Ebner ab Eschenbach. Reliqua Recensente M. Gymnasii Patrii Con Rectore*. Typis Heredum Felseckerianorum. Νυρεμβέργη 1738. Διαθέσιμο online στο: <https://play.google.com/books/reader?id=IQQ7AAAACAAJ&pg=GBS.PA4&printsec=frontcover&output=reader&hl=en> Ημερομηνία πρόσβασης 25-04-2025.

Scrivener Frederick Henry Ambrose, *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament for the use of Biblical Students*. Vol. 1. Bell & Sons. Λονδίνο & Νέα Υόρκη ⁴1894. Διαθέσιμο online στο: <https://archive.org/details/aplainintroducti00scriuoft/page/n7/mode/2up?view=theater> Ημερομηνία πρόσβασης

Skhirtladze Zaza and Kldiashvili Darejan, «Georgian Manuscripts Produced in Eleventh Century Constantinople», *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 76 (2022), σ. 311-398. Διαθέσιμο online στο: <https://www.jstor.org/stable/10.2307/27172444> Ημερομηνία πρόσβασης 16-04-2024.

Soden Hermann Freiherr von, *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt hergestellt auf Grund ihrer Textgeschichte*. Vol. 1, Pt. 1. Vandenhoeck & Ruprecht. Γκετινγκεν ²1911. Διαθέσιμο online στο: <https://archive.org/details/VonSoden1-1/mode/2up> Ημερομηνία πρόσβασης 20-04-2025.

Sophio Sarjveladze, Some Issues on Old Georgian Versions and Manuscripts of the Gospel of John. *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*. Vol. 15, No. 2 (2021), σ. 169-176.

Takaichvili E., «L'Évangile de Vani». *Antiquités Géorgiennes. Extrait de Byzantion*. Τόμ. 10. Βρυξέλλες 1935, σ. 655-663. Διαθέσιμο online στο: <http://openlibrary.ge/handle/123456789/4910> Ημερομηνία πρόσβασης 29-07-25.

Tsamakda Vasiliki (επιμ), *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*. Λίντεν.

Van Duzer Chet, «Ptolemy from Manuscript to Print: New York Public Library's *Codex Ebnerianus* (MS MA 97)». *Imago Mundi*, Vol. 67, No. 1 (2015), σ. 1-11. Διαθέσιμο online στο: <https://www.jstor.org/stable/24270891> Ημερομηνία πρόσβασης 12-04-2025.

Δικτυογραφία

Agenda.ge, *Mokvi Gospel printed edition: New life of ancient manuscript* (2015). Διαθέσιμο online στο: <https://web.archive.org/web/20150703155811/http://agenda.ge/news/31991/eng> Ημερομηνία πρόσβασης 01-08-2025.

BodleianLibrary.ox.ac.uk., *Bodleian Library MS. Auct. T. inf. 1.* Διαθέσιμο online στο: <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/294166e2-64d5-4a44-9a11-c6f710cfd95c/> Ημερομηνία ανάκτησης 23-04-2025.

Buse Keskin, «Kariye Mosque: Triumph of restoration, heritage preservation unveiled in Istanbul». *Daily Sabah.com* (7-Απρ-2024). Διαθέσιμο online στο: <https://www.dailysabah.com/arts/kariye-mosque-triumph-of-restoration-heritage-preservation-unveiled-in-istanbul/news> Ημερομηνία πρόσβασης 06-08-2025.

Database of Byzantine Book Epigrams, *Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν*. Ψηφιακό αρχείο Gent University (2021). Διαθέσιμο online στο: <https://www.dbbe.ugent.be/articles/7656> , Ημερομηνία ανάκτησης 14-07-2025.

Database of Byzantine Book Epigrams, *Person: Chariton (14th c.)*. Ψηφιακό αρχείο Gent University (2021). Διαθέσιμο online στο: <https://www.dbbe.ugent.be/persons/462> ημερομηνία ανάκτησης 14-07-2025.

John Barrette, *Up close and 3D: photogrammetric models at the Bodleian* (8-Οκτ-2024). Διαθέσιμο online στο: [The Bodleian Conveyor](#) Ημερομηνία πρόσβασης 23-04-2025.

Manuscript - Vat.gr.1162. Ψηφιακό αρχείο DigiVatLib - Biblioteca Apostolica Vaticana. Διαθέσιμο Online στο: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1162 Ημερομηνία πρόσβασης 12-07-25.

Manuscript workspace. Διαθέσιμο online στο: <https://ntvmr.uni-muenster.de/manuscript-workspace?docID=30105> Ημερομηνία πρόσβασης 05-05-24.

«MS. Auct. T. inf. 1. 10»: *A catalogue of Western manuscripts at the Bodleian Libraries and selected Oxford colleges*. Διαθέσιμο online στο: https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_857 Ημερομηνία πρόσβασης 23-04-2024.

Ομιλίες του Ιακώβου - Paris. gr. 1208. Paris, Bibliothèque Nationale. Ψηφιακό αρχείο Gallica Διαθέσιμο online στο: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55013447b/f235.item.zoom> . Ημερομηνία πρόσβασης 12-07-25.

Personendatenbank zur Akademie und Universität Altdorf 1578–1809, *Ebner von Eschenbach, Hieronymus Wilhelm*. Διαθέσιμο online στο: https://aaa.gf-franken.de/de/recherche.html?permaLink=B7590#ID_B7590 Ημερομηνία ανάκτησης 14-08-2025.

«Terence, Comedies MS. Auct. F. 6. 27», *A catalogue of Western manuscripts at the Bodleian Libraries and selected Oxford colleges*. https://medieval.bodleian.ox.ac.uk/catalog/manuscript_716 Ημερομηνία πρόσβασης 23-04-2024.

United Kingdom, Oxford Bodleian Library, Auct. T. inf. 1. 10 (Misc. 136). Numéro diktyon: 47257. Διαθέσιμο online στο: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/47257/> Ημερομηνία πρόσβασης 10-05-24.

Πρόσθετη βιβλιογραφία

Γλύκατζη-Αρβελέρ Ελένη, *Γιατί το Βυζάντιο*. Μεταίχμιο. Αθήνα 2012.

Καραγιαννόπουλος Ιωάννης, *Το Βυζαντινό κράτος*. Βάνιας. Θεσσαλονίκη 2001.

Κονδύλη Ελένη, *Το χρονικό της Μεσογείου. Βυζάντιο, Ισλάμ, Δύση*. Πεδίο. Αθήνα 2020.

Guillou André, *Ο βυζαντινός πολιτισμός*. τ.Β'. Μετάφραση Paolo Odorico και Σμαράγδα Τσοχανταρίδου. Πεδίο. Αθήνα 2017.

Jeffreys Elizabeth & Mango Cyril, *Προς την κατεύθυνση ενός ελληνοφραγκικού πολιτισμού*, στο: Mango Cyril (επιμ.), *Ιστορία του Βυζαντίου*, μτφρ. Όλγα Καραγιώργου. Νεφέλη, Αθήνα 2006.

Nicholas D., *Η Εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου*. Μετάφραση Μ. Τζιαντζή. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999.